

**OSMANLI DEVLETİNDE ZİMMİLERİN İSYANI VE BUNA YÖNELİK DEVLETİN
ALDIĞI TEDBİRLER: ARNAVUT ZİMMİLERİ ÖRNEĞİ**
The Rebellion of Dhimmis in Ottoman Empire and the Measures Taken by the State:
The Case of Albanian Dhimmis

Fatih ŞABANİ
Dr., İbn Haldun Üniversitesi
İstanbul, Türkiye
Dr., Ibn Haldun University

shabani.fation@ihu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-1845-1411

DOI: 10.53336/rumeli.1060548

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 20 Ocak 2022 / 20 January 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 11 Şubat 2022 / 11 February 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 28 Nisan 2021 / 28 April 2021
Yayın Sezonu / Publishing Date Season: Nisan / April

Atıf / Citation: Şabani, Fatih. “Osmanlı Devleti’nde Zimmîlerin İsyanı ve Buna Yönelik Devletin Aldığı Tedbirler: Arnavut Zimmîleri Örneği”. Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi 9 (Nisan 2022): 1-29.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://rumeli.trakya.edu.tr/> | <https://dergipark.org.tr/rumeli>
mail to: rumelislam@trakya.edu.tr

Copyright © Published by Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Canakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Theology, Canakkale, 17020 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Osmanlı Devleti'nde Zimmîlerin İsyanı ve Buna Yönelik Devletin Aldığı Tedbirler: Arnavut Zimmîleri Örneği*

Öz

Osmanlı Devleti'nde isyan denilince ilk akla gelen Yeniçeri ve Celâlî isyanları olup bunları tarihî ve siyasî açıdan inceleyip analiz eden birçok akademik çalışma yapılmıştır. Ancak erken dönem Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında yaşayan zimmî statüsündeki tebaanın çıkardığı isyanlar müstakil olarak incelenmemiştir. Binaen aleyh zimmîlerin çıkardığı isyanları tarihî, siyasî ve hukukî yönünden inceleyen birçok akademik araştırmanın yapılması ihtiyacı hâsıl olmaktadır. Bu çalışma az da olsa bu boşluğu doldurmak için zimmî statüsündeki gayri müslim Arnavutların yaşadıkları İşkodra (İskenderiyye), Dukakin, Ohri, Delvine, Avlonya ve İlbasan sancaklarında ve 1560-1590 yılları arasında çıkardıkları isyanları tespit ederek buna yönelik devletin aldığı tedbirleri incelemeyi hedeflemektedir. Böylece bu makalede daha önce çalışma yapılmamış bir konuyu incelemeyi ve ortaya çıkan bulguları akademik araştırmalarına katkı sağlamayı amaçlıyoruz. Konu Arnavut zimmîleriyle ilgili Dîvân-ı Hümâyun'un mühimme defterleri ve şeyhülislamın verdiği fetvalar temel kaynak alınarak incelenmiş, isyan kavramının bu belgelerdeki hukukî mahiyeti, merkezî hükümetin zimmî âsilere yönelik izlediği politikalar, verdiği talimatlar ve aldığı tedbirlerin neler olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Osmanlı Hukuku, İsyan, Zimmî İsyanları, Arnavutlar, Dîvân-ı Hümâyun Kararları, Şeyhülislam Fetvaları

The Rebellion of Dhimmi in Ottoman Empire and the Measures Taken by the State: The Case of Albanian Dhimmi

Abstract

When we talk about rebellion in the Ottoman Empire, the first thing that comes to mind is the Janissary and Celâlî rebellions, which have been studied by many academic studies examining and analyzing them from the historical and political perspective. However, the rebellions made by dhimmi, who were living under the Ottoman Rule in the early classic period, have not been independently examined yet. Therefore, there is a need to make many academic researches analyzing the dhimmi's rebellions in historical, political and juridical aspects. In order to fill this gap, this article aims to determine the rebellions of dhimmi Albanians in sanjaks of Ishkodra (Iskandariyya), Dukakin, Ohrid, Delvine, Avlonya and İlbasan, between the years 1560-1590, and to study the measures taken by the state in this regard. Thus, in this study, we aim to research an object that has not been studied before and by the findings to contribute to academic literature. We have analyzed the subject based on the Registers of Important Affairs (Umûr-i Mühimme Defterleri) of the Imperial Council (Dîvân-ı Hümâyun) and the fatwas given by the Sheikh al-Islams on the Albanian dhimmi. Likewise, we determined the juridical nature of the concept "rebellion" in these documents, the policies followed by the central government towards the dhimmi rebels, and as well the instructions and the measures taken by the state.

Keywords: Ottoman Empire, Ottoman Law, Rebellion, Dhimmi Rebellions, Albanians, Verdicts of Dîvân-ı Hümâyun, Fatwas of Sheikh al-Islams.

* Bu makale 2020 yılında savunduğumuz *Arnavutluk'ta Çıkan İsyanların Osmanlı-İslam Ceza Hukuku Açısından Değerlendirilmesi* adlı doktora tezimiz esas alınarak hazırlanmıştır.

Giriş

Medenî ve sosyal bir varlık olarak insan hemcinsleriyle aynı mekânı paylaşmaya, birlikte yaşamaya ve onlarla çeşitli ilişkiler kurmaya mecburdur. Bir arada yaşayan insanlar arasında zaman zaman siyasî, ekonomik, sosyal, dinî vs. nedenlerle kimi çatışma ve kavgaların çıkması kaçınılmaz bir durumdur. Bu çatışmaları engellemek, bireylerin hak ve sorumluluklarını belirlemek, onları iç ve dış tehlikelerden korumak için de her toplumda bir iktidara ihtiyaç duyulur. Tarih boyunca yönetim çeşitleri toplumdaki topluma değişiklik göstermiştir. İktidarı elde tutanlar belli kurallar tayin ederek toplum hayatını düzenler, insanların hak ve sorumluluklarını belirler. Ancak kimi zaman yönetim ile halk arasında veya bazı gruplar arasında farklı nedenlerle ve sebeplerle çıkan anlaşmazlıklar fiilî çatışmaya varacak kadar büyüdüğünde “isyan” denilen suç meydana gelir. Tarihte birçok devlet, iç isyanları sebebiyle zayıf düşmüş ve dış düşmanlara mağlûp olmuştur. Bu sebeple hemen bütün devletlerde toplumun umumî menfaatini korumak adına yönetime karşı isyan eylemleri meşrû görülmemiştir. İslâm hukukunda da meşrû ve adil iktidara başkaldırmak suç sayılmıştır. Bununla birlikte halka veya bir gruba karşı yönetimin zulüm ve haksızlık yapması da yasaklanmıştır. Böyle bir durumda haksızlığa karşı koymak meşrû ve gerekli sayılmakla birlikte zor kullanarak iktidarı değiştirmek bazı dinî fırkalar dışında daha büyük zararlara yol açacağı gerekçesiyle genel olarak tasvip edilmemiştir.

Kendi çıkarları veya belli bir grubun menfaatleri için toplumda fesat çıkarıcılar ve devlete isyan edenler tarih boyunca ağır cezalara çarptırılmışlardır. Zira isyan hareketleri başta devlet mekanizması olmak üzere bütün topluma zarar verir, can ve mal kaybına yol açar, ülke ekonomisini olumsuz etkiler ve en önemlisi uluslararası arenada devletin güç kaybetmesine sebep olur. Bu da yabancı devletlerinin ülkenin içişlerine müdahale etmesine ve hatta ülkeyi işgaline kapı aralayabilir. İslâm dini gerek bu sebeple gerekse yönetilenlerin kendi başlarına seçtikleri yöneticiye itaat borcu sebebiyle siyasî otoriteye (ülû'l-emre) itaati zorunlu kılmış ve meşrû yönetime isyan etmeyi yasaklamıştır. Bununla birlikte bir isyan patlak verdiğinde yapılması gereken ilk iş, bunu doğuran sebeplerin tespit edilmesidir. Zira isyana karşı alınacak tedbirler ve âsilere uygulanacak hükümler eylemin haklı olup olmamasına göre değişir. Devlet idarecilerinin kendilerine yaptıkları açık bir zulüm nedeniyle devlete başkaldırıların eylemleri meşru görülür. Diğer taraftan siyasî, dinî veya fikrî bir gerekçeyle iktidara isyan edenlerin fiilleri gayri meşru sayılır ve kendileri siyasî suçlu olarak değerlendirilir.

1. Osmanlı Belgelerinde İsyan Suçunun Hukukî Mahiyeti ve Kavramsal Çerçevesi

Arapça'dan (العصيان) Türkçeye geçen isyan kelimesi karşı gelme, itaatsizlik etme ve başkaldırma gibi anlamlara gelmektedir. Osmanlı Türkçesi'nde “isyan (isyan eylemi)”, “âsi, isyankâr ve isyancı (isyan eden kişi)”, “usât (isyan edenler)” gibi kelimeler sıkça kullanılmış olup¹ isyan otorite sahibi olan birine karşı her çeşit muhalefet, başkaldırı, itaatsizlik, emrini çiğneme veya gereğini yapmama, yasaklara riayet etmeme ve günah işleme gibi birçok anlamı içermektedir. Bu sebeple hukukî ve idarî belgelerde isyan kavramıyla ifade edilen eylemlerin hukukî anlamında isyan suçunu oluşturup oluşturmadığını tespit etmek büyük bir önem arz etmektedir. Binaenaleyh Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki zimmîlerin isyan eylemlerine ilişkin şeyhülislâmların verdiği fetvalarda, Dîvân-ı Hümâyûn'da görüşülüp karara bağlanan meselelerin hükümlerinde ve çıkarılan kanunnâmelerde hangi kavramların ve hangi anlamda kullanıldığı tespit etmek gerekir.

¹ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki* (İstanbul: Dersaadet, 1933), “isyan”, 939; İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Lugatı, 2008), “isyan”, 2/341.

1.1 Şeyhülislâm Fetvalarında

Osmanlı şeyhülislâmalarının fetvalarında bağı/bâği ve hurûc kavramlarıyla birlikte isyan, isyan u tuğyân, âsi (ç.usât) kelimeleri de isyan suçunu ifade etmek için fetva literatürüne girmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla “*isyan*” kavramı isyan suçu anlamında Osmanlı dönemine kadar klasik fıkıh ve fetva literatüründe kullanılmayıp ilk defa Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) fetvalarında kullanılmaya başlamıştır. Onun ve ondan sonra gelen diğer şeyhülislâmaların fetvaları incelendiğinde isyan kavramının daha çok zimmîlerin isyanları hakkında kullanıldığı, müslümanların isyanlarını ifade etmek için ise fıkıh literatüründe olduğu gibi *bağy*, *bâğî*, *buğât ve hurûc* (devlet başkanının itaatinden çıkma) gibi kavramların tercih edildiği görülür.²

Geniş bir coğrafyaya hükmeden Osmanlılar, müslümanlar dışında farklı dinlere mensup birçok etnik zümreyi de yönetmişlerdir. Bunlardan bazıları kendi dinlerinde kalmaya devam etmeyi tercih etmiş ve zimmet antlaşması yaparak vergi karşılığında can ve mal güvenliği ile din özgürlüklerini koruma altına almışlardır.³ Ancak zimmet akdinin geçerliliğinin devamı için bu akdin doğasına aykırı eylem ve hareketlerden kaçınılması da zımnen şart koşulmuştur. Özellikle merkeze uzak bölgelerde devletin hâkimiyeti zayıf olduğundan zimmî statüsündeki kimi gayri müslim tebaanın sürekli itaatsizlik yaptığı, kanunlara aykırı eylem ve davranışlarda bulunduğu sıkça rastlanan bir olaydı. İlgili bölgelerdeki görev yapan ehl-i örfün zimmîlerin bu tür eylemlerinin isyan suçu kategorisinde değerlendirilip değerlendirilmeyeceği hususunu sıklıkla Dîvân-ı Hümâyûn'a arz ettikleri görülmektedir. Dîvânda görüşülen bu meselelerin şeriattaki hükmünün ne olduğu konusunda o dönemde en yüksek dinî merci olarak Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'ye sorulmuştur. O da konuyla ilgili aşağıda zikredilen fetvaları vermiştir:

² Mesela II. Mustafa'nın saltanat yıllarında (1695-1703) devlet idaresinden uzak kaldığı, babası IV. Mehmed gibi Edirne'de av partiler düzenleyerek günlerini geçirdiği, Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi'nin görevini suistimal ederek üst düzey kadrolarına akrabalarını ve kendi adamlarını atadığı ve devlet işlerine gereğinden fazla müdahale ettiği gibi gerekçelerle 1703 senesinde İstanbul'da isyan patlak vermiştir. İsyancılar kendi eylemlerini meşrû olduğunu ve II. Mustafa'nın yanlış siyaset yürüttüğünü göstermek için eski Şeyhülislâm Sâdık Mehmed Efendi (ö. 1121/1709) ve kendi yetkileriyle şeyhülislâmîliğe atadıkları eski İmâm-ı Sultânî Şeyhülislâm Mehmed Efendi'den (ö. 1141/1728) şu iki fetvayı almışlardır:

“*el-Mesele: Pâdişâh-ı İslâm hazretleri ta'zîmen li-emrillah ve şefkaten alâ-halkillah ile me'mûr iken me'mûrun-bih terk ve sayd u şikâr bahanesiyle makarr-ı saltanatı olan beldeden hurûc ve hareket ve bilâd-ı müslimîn içinde tavâf idüp reâyâ ve berâyâyâ tekâlîf-i şâkka ile zulm ü ta'addî ve bi-gayrı vechin şer'î beytûlmâlî izâ'at eder olsa, müşârûn-ileyhin bu vech üzere hareketine mesâğ-ı şer'î var mıdır? el-Cevâb: Yokdur.*”

Birinci fetvayla ilişkili olarak ikinci fetva:

“*el-Mesele: Müsliminden bir tâife imâmın kendü zulmünden nâşi def-i zulm için imâmının üzerine hurûc eyleseler, mezbûrları bu vech üzere hurûcları için sâir nâsin imâma î'ânet etmeleri lâyük olur mu? el-Cevâb: Olmaz.*” Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), haz. Abdülkadir Özcan (Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 2000), 241-242; Joseph Freiherr Von Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, thk. Erol Kılıç - Mümin Çevik (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1989), 13/79.

Yine başka bir fetvada şehzadelerin taht kavgalarıyla ilgili olarak çıkan isyanlara da atflar bulunup bunların eylemleri “*tâ'atten hurûc*” kavramıyla ifade edilmiştir. Örneğin, Ebüssuûd Efendi'ye şöyle bir fetva sorulmuştur:

“*el-Mesele: Bir sultan-ı 'âdilîn ebnâsından biri, tâ'atten hurûc idüp bazı kulâ'a müstevlî olup ehline mâl salup cebr ile alup asker cem' idüp, gayrı tarîk ile ref'i mümkün olmayup kitâle mübâşeret eyleseler. Anların kitâlleri ve sınıp cem'iyetleri dağılıncaya değin kitâlleri şer'an helâl olur mu?*”

“*el-Cevâb: Helâldür, nass-ı Kur'ân-ı 'azîm ile sâbit olmuştur. Hükm-i şer'îdir ve icmâ'-ı sahâbe-i kirâm dahu anın üzerinedür. Kitâle kâdir olanlar kitâl ile, olmayanlar kelâm-ı hakk ile ve du'â-i hayırla ref'-i fitne ve fesâda sa'y itmek vâcibdür.*” Bu fetvalardan görüldüğü üzere Müslümanların isyanları fıkıh literatüründe olduğu gibi hurûc kavramı kullanılmıştır. Ahmed Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992), 1/114.

³ Arnavut gayrimüslimleri Osmanlılarla zimmet antlaşması yaparak kendi inançlarını yaşamaya devam etmişlerdir. Bkz. İtir Rruqa, *Osmanlı Arnavutluk'unda Hristiyanlık ve İslâmîyet (XVI. Yüzyıl Sonlarına Kadar)* (Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2021), 54, 73, 75; İtir Rruqa, “‘Öteki’ ve ‘Ötekilik’ Bağlamında Osmanlı'nın Arnavut Gayrimüslimlere Yaklaşımı”, *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2021), 75-77.

“el-Mesele: Bir vilâyetin halkı re’âyâsı (zimmîler), başları korkusundan gelüp itâ’at idüp cizye kabûl idüp ammâ müslûmanlardan bir kimesne karyelerine varsa fırsat bulduklarında kimini katl ve kimini esîr idüp kâfire verseler ve cemî’-i zamanda diseler ki “memleket bizimdür, müslûmanların medhali yoktur” ve mümkün oldukça malları ve esbâbları ile kâfire mu’âvenet eyleseler ve haraçların dahı bi-şahsihi getirmeyüp içlerinden birisiyle gönderseler ve ekser köyleri bir yıl haraç verirlerse iki üç yıl vermeyüp geçürseler ve sâir rûsûm-i şer’iyyeyi bu minvâl üzerine eyleseler asla içlerine varmağa kâbiliyet olmasa bu zikrolunan reâyânın mâl u menâlleri ve esîr olup hizmetleri helâl olur mu?”

el-Cevâb: Ya dârülharbe lâhik olup yâhûd bir vilâyete müstevlî olup ehl-i İslâm ile muhârebe ve mukâtele itmeyince helâl olmak ihtimâli yoktur.”⁴

Ebüssuûd’un bu mesele ile ilgili diğer bir fetvası da şöyledir:

“Ehl-i zimmet cizye virmemekle seby (esîr) olunmaz, bir mevzi’e gâlib olup asker-i İslâm’a muhârebe itmeyince yahud dârülharbe lâhik olmayınca zimmetleri bozulmaz. Harâmîlik idenlerin katl ile ve ellerin ve ayakların kat’ etmek ile haklarından gelinir.”⁵

Bu iki fetvadandan da anlaşıldığı üzere genelde taşra bölgelerinde kimi zaman isyan eden zimmî köylüler ehl-i örf tarafından hukukî anlamda siyasî suçlular olarak görülmüştür. Yetkililer de durumu merkeze bildirerek padişahın emriyle köylerine askerî birlikler gönderip zimmîlerin mallarına el koymak, kadın ve çocuklarını esir etmek için izin istemişlerdir. Ancak bu mesele şeriat bakımından câiz olup olmadığı dönemin Şeyhülislâmı Ebüssuûd Efendi’ye sorulmuştur. O da zikredilen fetvalarda görüldüğü üzere isyan suçunun birkaç çeşit olduğunu ve zimmîlerin haraç virmemekle, harâmîlik yapıp köy basmakla ve sarp yerleri mesken edinmekle zimmet akdinin bozulmadığı ve dolayısıyla mallarına el koymanın ile çocuk ve kadınlarını esir etmenin de dinen helal olmadığı, sadece harâmî sıfatıyla fiilen eşkıyalık yapanları öldürmenin şer’an meşrû olduğuna dair fetva vermiştir. Zira İslâm hukukuna göre zimmîlerin zimmet akdi ancak onların dârülharbe katıldıklarını ilan etmeleriyle veya bir bölgeyi istilâ edip oradaki veya başka bir yerdeki müslûmanlara savaş açmalarıyla bozulur. Sadece bu iki durumda kendileri harbî ve köyleri dârülharp kategorisinde değerlendirilebilir.⁶ Nitekim zimmîlerin zimmet akdini bozarak isyan etmeleri, cizye vergisini vermekten kaçınmaları ve buldukları bölgeyi istila edip harbi statüsündeki bir devletin yönetimi altına girdiklerini ilan etmeleri gibi eylemlerin şeriatteki hükmün ne olduğu Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi’ye (ö. 1103/1692) sorulduğunda zimmet akdini bozup isyan eden zimmîlerin düşman ülkeleriyle ittifak ederek dârülislâmın birkaç bölgesini istila etmeleri durumunda onlarla savaşılacağı ve ele geçirilen esirlerin köleleştirilebilecekleri fetvasını vermiştir.⁷

İslâm hukukuna göre, toplu olarak zimmet akdini bozan veya dârülislâm olan bir yeri işgal ve istilâ eden zimmîler zimmet akdini bozduklarından kendileriyle savaşılır. İstilâ

⁴ Velî b. Yûsuf, *Mecmû’atü'l-Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, No: 000151) vr.136b; M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi’nin Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983), 101.

⁵ Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi’nin Fetvaları*, 100-101; Pehlül Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 36-37.

⁶ Velî b. Yûsuf, *Mecmû’atü'l-Fetâvâ* (Çelebi Abdullah, 000151) vr.137a, 139a; Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi’nin Fetvaları*, 101; Necati Demirtaş, *Fetvalarıyla Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi* (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016), 613.

⁷ “el-Mesele: Birkaç karyenin zimmîleri *nakz-ı ahd ve isyân idüp* ve cizyelerin edâsına imtinâ’ eyleyüp harbî kefare ile ittihâd ve bilâd-ı islâmiyyeden birkaç beldeye gâlib-i müstevlî olup ehl-i islâma muhârebe ve nicelerini esîr ider olsalar ol zimmîlerin vilâyetleri urulup esâr olanların katl ve istirkâk olunmaları câiz olur mu? el-Cevâb: Olur. Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi b. Şeyh Mehmed Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, No: 000138) vr.45b.

ettikleri yerlerin dârüislâm olmaktan çıkıp çıkmamasına göre de kendilerine farklı hükümler uygulanır.⁸ Osmanlı şeyhülislâmının fetvalarında da müslümanlar tarafından fethedilen bir bölge daha sonra zimmî istilâsına uğraması sonucu istilâcılar müslümanlarla savaşarak hâkimiyetlerine geçirdikleri yer dârüislâm olmaktan çıkıp dârülharbe dönüştüğünde zimmî halkının harbî statüsüne düştüğü ve onlara harbî hükümlerin uygulanacağı ifade edilmektedir.⁹ Zimmîlerin akdi bozup dârülharbe kaçmalarında olduğu gibi topluca zimmet akdini bozup buldukları yeri işgal ve istilâ etmeleri, bölgeleri de dârülharbe dönüşürse esir edilmeleri ve köleleştirilmelerinin caiz olduğu ve kendilerine harbî hükümlerin uygulanmasında herhangi bir sakınca bulunmadığı Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi tarafından belirtilmiştir.¹⁰

Osmanlı döneminde İslâm'ı benimsemekle birlikte eski inançlardan vazgeçmeyen bazı etnik gruplar da zuhur etmiştir. Bunlardan kimileri vergi ödememek için müslüman olduklarını söyleyip kendilerine müslüman isimler takmışlar, diğer taraftan da eski inanç ve ibadetlerine de devam etmişlerdir. Arnavutluk'un bazı bölgelerinde bu inanca sahip köylülerin bulunduğu Mühimme Defterleri'nde yer almaktadır. Bunlarla ilgili Dukakin sancakbeyi Kasım Bey'e gönderilen 15 Cemâziyelâhir 976 (5 Aralık 1568) tarihli bir hükümdede şu ifadeler yer alır:

“Bir karye halkı isyân üzere olup harâcların virmeyüp müslimân nâmına içlerinde sâkin olan kimesneler şurût-ı İslâm'dan aslâ nesne bilmeseler ve erkândan hiç bir nesne riâyet eyleseler âyin-i kefereyi kemâliyle riâyet idüp ve tezvîcilerin dahı keferâ âyinleri üzere eyleseler ve evlâdları zuhûra gelse evvelâ kiliseye iledüp papazlarına isim kodurdup ba'dehû müslimân adın koşalar ve çağırduklarında müslimân nâmıyla kâfir nâmın mürekkeb idüp Ferhâd-Gön ve Pîrî-Grameş ve Husrev-Domyan ve Hasan-Boğdan gibi çağırsalar ve kızların kâfirlere tezvîc eyleseler, bunun gibi tâifenün cem'ân katileri halâldür” diyü fetvâ-yı şerife virilmiştir.¹¹

18. yüzyıla gelindiğinde de buna benzer hususların devam ettiği görülmektedir. Mesela, Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'ye Arnavutluk'taki bir nahiyeh ahalisi hakkında şöyle bir fetva sorulmuştur:

“el-Mesele: Arnavudlukda vâkî' bir nahiyenin ahâlileri isimlerini ehl-i İslâm isimleriyle tesmiye idüp müslüman ile görüşüklerinde “Biz kâfir değiliz, Müslümanız” diyü İslâm iddiâsında olurlar iken karyelerinde istihlâlen hınzırâtı yiyüp ve kenîse papazları ile keferâ gibi ibâdet ve beyne'n-nasârâ mu'teber olan eyyâm-ı ma'rûfelerinde âyin-i küfrü icrâ ider olmalarıyla sultan-ı İslâm -hullidet hilâfetuhu ilâ yevmi'l-kıyâme- hazretleri vülât-ı enâmdan Zeyd'i asker-i İslâm ile üzerlerine ta'yîn buyursalar ahâli-i mezbûre ile muhârebe ve katl ve esir eylediği

⁸ İslâm Hukukunda bir bölgenin hangi şartlar altında dârüislâm olmaktan çıkıp dârülharbe dönüştüğü hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Özel, *İslam Hukukunda Ülke Kavramı Dârüislâm Dârülharb* (İstanbul: İz Yayıncılık), 101106; Ahmet Özel, “Klasik İslâm Devletler Hukukunda Ülke Kavramı ve Günümüzdeki Durum: İbn Teymiyye'nin Mardin Fetvası ile Benzeri Diğer Bazı Fetvalar”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2012), 41-64.

⁹ Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, 36-37.

¹⁰ Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya ve diğerleri (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 174.

¹¹ *7 Numaralı Mühimme Defteri* (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Divân-ı Hümayûn), hüküm no: 2430; (Bundan sonra Osmanlı Arşivindeki Mühimme Defterlerine atıfta bulunurken "7 Nolu MD., hk. 2430" şeklinde kısaltılmış olarak verilecektir). *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569) Özet - Transkripsiyon - İndeks*, haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1998), 1/236-237. Mühimme Defterleri'nde bu tür fetvaların dayanak olarak zikredilmiş olması, merkezî idarenin yargı meselelerini çözerken şeriata verdiği önemi göstermektedir. Ayrıca dinde kesin olarak bilinen meselelerde fetvaya başvurma ihtiyacı duyulmazken, şüpheli durumlarda şeyhülislâmdan fetva istenmiştir.

ricâl ve nisâlarının bey' ve şirâları hakkında hükm-i şerî'at-i seyyidü'l-enâm -aleyhis's-salâtü ve's-selâm- nedir?

el-Cevâb: "Tâife-i mezbûre eğer oldukları yere istilâ ve tahassun ve itâ'at-i veliyyü'l-emrden bi'l-küllîye hurûc ittiller ise ricâlî hususunda imme's-seyf ve imme'l-İslâm ma'nâsı icrâ olunur, istirkâk olunmazlar, malları guzât-ı müslimîne kısmet olunur ve nisvân ve zerârîsi seby ve istirkâk olunurlar, nisvânı kabûl-i İslâm iderlerse mülk-i yemîn ve mülk-i nikâhla vat'leri helâldur, ammâ ba'de'z-zuhûr kabûl-i İslâmları rıkdan halâslarına sebeb olmaz, eğer kabûl-i İslâm itmezlerse ne mülk-i yemîn ve ne mülk-i nikâhla vat' ve kurbân etmek helâl olmaz, bi gayri'l-katl habs ve darbla "İslâma gelinüz" diyü nisvân ve zerârîye cebr olunur, eğer mâlikleri nisvânın hizmetlerine muhtâc olurlarsa İslâma cebr iderek istihdâm iderler, eğer tâife-i mezbûre istilâ ve tahassun itmeyüp itâ'at-i veliyyü'l-emrden hurûc itmiş değiller ise ahz olunup ricâlî hakkında imme's-seyf ve imme'l-İslâm hükmü icra olunur lâkin nisvân ve zerârîsi katl ve seby olunmaz, habs ve darb ile İslâma cebrolunurlar."¹²

1.2 Mühimme Defterlerinde

Mühimme Defterleri, Osmanlı coğrafyasından dört bir yanından Dîvân-ı Hümâyun'a sunulan ve divan toplantılarında müzakere edilen siyasî, malî, ictimâî, idarî ve hukukî gibi önemli meselelerle ilgili kararların kaydedildiği defterlerdir. Dîvân-ı Hümâyun, bütün devlet meselelerinin görüşülüp karara bağlandığı, her türlü dava ve şikâyetlerin çözüldüğü ve padişah adına hüküm veren en üst düzey karar organıydı. Bu kurumun en önemli azası, padişahın mutlak vekili sıfatıyla Vezîr-i Âzam'dı. Onun nezaretinde görüşülüp verilen kararlar herkes için bağlayıcıydı. Divana arzedilen şer'î meseleleri ve sorunları çözmek, verilen kararların şeriata uygun olup olmadığını denetlemek ve davaları dinleyip karara bağlamak da kazaskerlerin görevi idi.¹³

16. asrın son iki yarısında Arnavutluk'taki ehl-i örf ve ehl-i şer' yetkilileri tarafından Dîvân-ı Hümâyun'a arzedilen mesele ve konular arasında en fazla isyan ve eşkıyalık olayların yer aldığı tespit edilmiştir. Ayaklanma olaylarıyla ilgili hükümler ve kararlar incelendiğinde isyan kavramının "isyân itmek",¹⁴ "isyân üzre olmak",¹⁵ "isyân u tuğyân itmek",¹⁶ "bi'l-fi'l isyân

¹² Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ*, 187.

¹³ Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (New York: Oxford University Press, 1973), 224-225; Ahmet Mumcu, *Dîvân-ı Hümâyun* (İstanbul: Birey ve Toplum Yayınları, 1986), 36; Ahmet Mumcu, "Dîvân-ı Hümâyun", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/430; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu (Klasik Çağ, 1300-1600)*, çev. Rüsen Sezer (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 99; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 53; Mehmet İpşirli, "Sadrazam", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/415; Aydın Yetkin, "Dîvân-ı Hümâyun", *The Journal of Academic Social Science Studies* 5/5 (Temmuz 2012), 353-390.

¹⁴ 3 *Nolu MD.*, hk. 38, 43, 370; 6 *Nolu MD.*, hk. 149; 7 *Nolu MD.*, hk. 90; 3 *Numaralı Mühimme Defteri* 966-968 / 1558-1560, haz. Nezih Aykut ve diğerleri (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993), 22-24; 6 *Numaralı Mühimme Defteri* (972 / 1564-1565) (Özet-Transkripsiyon ve İndeks), haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995), 1/103; 7 *Numaralı Mühimme*, 1/49.

¹⁵ 3 *Nolu MD.*, hk. 8, 36, 44, 75, 104, 144, 224, 329, 334, 335, 337; 6 *Nolu MD.*, hk. 152; 7 *Nolu MD.*, hk. 37; 9 *Nolu MD.*, hk. 44; 3 *Numaralı Mühimme*, 1022; 6 *Numaralı Mühimme*, 1/105; 7 *Numaralı Mühimme*, 1/17; Orhan Paşazade, 9 *Numaralı Mühimme Defteri* (977-978/1569-1570) *Özet ve Transkripsiyon* (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2006), 19.

¹⁶ 3 *Nolu MD.*, hk. 3, 52, 57, 59, 60, 61, 235; 6 *Nolu MD.*, hk. 146, 147, 148, 149; 7 *Nolu MD.*, hk. 73; 9 *Nolu MD.*, hk. 204; 3 *Numaralı Mühimme*, hk. 9, 27, 29, 30, 37, 38, 110; 6 *Numaralı Mühimme*, 1/100, 102-103; 7 *Numaralı Mühimme*, 1/37; Paşazade, 9 *Numaralı Mühimme*, 88.

üzre olmak",¹⁷ "isyân u fesâd üzre olmak",¹⁸ "isyân u muhâlefet itmek",¹⁹ "isyândan hâlî olmamak",²⁰ "ashâb-ı şekâvet ü isyân",²¹ "ehl-i isyân",²² "kadîmden isyân ile meşhûr olmak",²³ "kadîmden isyân üzre olmak",²⁴ "te'annüd ü isyân üzre olmak",²⁵ "dâyimâ isyân üzre olmak",²⁶ "isyân u tuğyânda isrâr itmek",²⁷ "feth-i hâkânîden berü isyân u tuğyân üzre olmak",²⁸ "isyânları zâhir olmak",²⁹ "isyânları ziyâde olmak",³⁰ "külliyyen isyân itmek",³¹ "kemâl-i isyân üzre olmak"³² gibi çokça kullanıldığı ve farklı şekillerde ifade edildiği görülmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere Osmanlı belgelerinde isyan kavramı her türlü muhalefet ve itaatsizlik eylemi için kullanılabilir. Dolayısıyla Mühimme Defterleri'nde de isyan kelimesi sözlü muhalefetten devlete karşı silahlı mücadeleye kadar çeşitli eylemler için farklı anlamda kullanılmıştır.

Toplumda fitne ve fesat çıkaran, ticaret ve geçit yollarını kesip insanların mallarını gaspeden, köylere baskın yapıp köylülerin mallarını yağmalayan, insanlara zulmeden, eşkıyalık ve harâmîlik yapanların eylemleri de isyan kavramıyla ifade edilmekle³³ ve bunlar âsi olarak nitelenmiş olmakla birlikte devlet güçleriyle karşı karşıya gelmekten ve onlarla çarpışmaktan kaçındıkları için hukuken âsi sayılmamışlardır.³⁴ Dolayısıyla kendilerine isyan hükümleri değil, eşkıyalık ve harâmîlik hükümleri uygulanmıştır.

Gayri müslim tebaanın durumuna gelince, Dîvân-ı Hümâyûn'un isyan olaylarıyla ilgili Arnavutluk'taki devlet yetkililerine gönderdiği hükümlerde "Bazı nevâhînin keferesi alâniyen isyân üzre cem'iyet idüp bayraklar kaldırmak",³⁵ "Venedik'ten getürdükleri bayrakları kaldırmak",³⁶

17 7 Nolu MD., hk. 765, 811; 10 Nolu MD., hk. 297; 7 Numaralı Mühimme, 1/386, 409; İbrahim Eten Çakır, 10 Numaralı Mühimme Defteri'nin (179-356) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2006), 58.

18 7 Nolu MD., hk. 455; 12 Nolu MD., hk. 774; 7 Numaralı Mühimme, 1/235; 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572) Özet-Transkripsiyon ve İndeks, haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996), 2/46.

19 7 Nolu MD., hk. 1432; 7 Numaralı Mühimme, 2/126.

20 3 Nolu MD., hk. 1037; 7 Nolu MD., hk. 271, 1532; 12 Nolu MD., hk. 597; 3 Numaralı Mühimme, 459; 7 Numaralı Mühimme, 1/145, 2/179; 12 Numaralı Mühimme, 1/396.

21 3 Nolu MD., hk. 52, 53; 10 Nolu MD., hk. 295; 3 Numaralı Mühimme, 27-28; Çakır, 10 Numaralı Mühimme, 56.

22 3 Nolu MD., hk. 337; 3 Numaralı Mühimme, 154.

23 3 Nolu MD., hk. 818; 7 Nolu MD., hk. 1929, 2601; 3 Numaralı Mühimme, 363; 7 Numaralı Mühimme, 2/357.

24 3 Nolu MD., hk. 1038, 1058; 6 Nolu MD., hk. 506; 7 Nolu MD., hk. 78, 1669, 2430; 10 Nolu MD., hk. 295, 420; 3 Numaralı Mühimme, 459-460, 469-470; 6 Numaralı Mühimme, 1/290; 7 Numaralı Mühimme, 1/44, 2/247, 3/236-237; Çakır, 10 Numaralı Mühimme, 56, 117.

25 6 Nolu MD., hk. 365; 6 Numaralı Mühimme, 1/216.

26 6 Nolu MD., hk. 390, 1251, 1298; 7 Nolu MD., hk. 29; 9 Nolu MD., hk. 109; 12 Nolu MD., hk. 315; 6 Numaralı Mühimme, 1/228, 2/238, 262; 7 Numaralı Mühimme, 1/13; 12 Numaralı Mühimme, 1/234; Paşazade, 9 Numaralı Mühimme, 48.

27 6 Nolu MD., hk. 529, 1298; 7 Nolu MD., hk. 529, 1298; 10 Nolu MD., hk. 295; 12 Nolu MD., hk. 267, 821; 6 Numaralı Mühimme, 1/302, 2/262; 7 Numaralı Mühimme, 1/140; 12 Numaralı Mühimme, 2/210, 2/70; Çakır, 10 Numaralı Mühimme, 56.

28 6 Nolu MD., hk. 538; 6 Numaralı Mühimme, 1/307.

29 6 Nolu MD., hk. 689, 788; 7 Nolu MD., hk. 1277; 9 Nolu MD., hk. 22; 6 Numaralı Mühimme, 1/390, 439; 7 Numaralı Mühimme, 2/47; Paşazade, 9 Numaralı Mühimme, 9.

30 12 Nolu MD., hk. 821; 12 Numaralı Mühimme, 1/70.

31 7 Nolu MD., hk. 699; 7 Numaralı Mühimme, 1/357.

32 12 Nolu MD., hk. 1112; 12 Numaralı Mühimme, 2/222.

33 3 Nolu MD., hk. 24, 235, 317, 329; 3 Numaralı Mühimme, 16, 110-111, 144, 149.

34 Mücteba İlgürel, "Eşkiya (Osmanlılar'da Eşkıyalık Hareketleri)", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/467-468.

35 3 Nolu MD., hk. 718; 5 Nolu MD., hk. 723, 725; 6 Nolu MD., hk. 501; 7 Nolu MD., hk. 582, 2430; 3 Numaralı Mühimme, 317; 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) Özet ve İndeks (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993), 125; 6 Numaralı Mühimme, 1/287-289; 7 Numaralı Mühimme, 1/294-295, 3/236-237.

36 12 Nolu MD., hk. 230; 12 Numaralı Mühimme, 1/191.

“Kadîmden isyân ile meşhûr olan”,³⁷ “Dâyimâ isyân u tuğyândan hâlî olmayup”,³⁸ “Karyelerün halkı kadîmden isyân üzre olmağın”,³⁹ “İsyânları yevmen fe-yevmen mütezâyid olduğın”,⁴⁰ “Kadîm isyânları izhâr itmek”,⁴¹ “Şer’-i şerîfe itâ’at itmeyüp harâç ve sâir hukûk virmeyüp kadîm isyânımızda olan âdetimiz üzerine olmak”⁴² gibi ifadelerden zimmî statüsündeki bazı Arnavutlar’ın sürekli isyan ettikleri ve eskiden beri âsi oldukları anlaşılmaktadır. Onların açıkça başkaldırıp köylerine ne sancakbeylerini ne de kadıları sokmamaları, kendi adamlarını subaşı ve hâkim tayin etmeleri, silahlarla devlet güçlerine mukavemet göstermeleri, civar köylerdeki insanların çiftliklerini, evlerini, ahır ve esbâblarını yakmaları, Venedik’ten getirdikleri bayrakları kaldırıp kendilerine itaat eylemeyenleri tehdit etmeleri, köylerine yakın yerlerde hendek kazıp savaş aletleriyle doldurmaları ve buna benzer eylemleri de isyan kavramıyla ifade edilmiştir.⁴³

Bazı istisnalar dışında genel olarak Arnavutluk’ta meydana gelen isyanlarla ilgili ifadelerin başka bölgelerdeki ayaklanma olayları için kullanılan ifadelerden farklı olduğu görülmektedir. Arnavutlar’ın isyanları herhangi bir şahıs, lider, kabile veya aşiret adıyla zikredilmeyip “Karyelerün halkı kadîmden isyân üzre olmağın”,⁴⁴ “Nâm karyeler dâyimâ isyân u tuğyândan hâlî olmayup”,⁴⁵ “Bazı kurânun isyân üzre oldukların”,⁴⁶ “Bazı nevâhî keferesi isyân u tuğyân üzre olup”⁴⁷ şeklinde köy ve nahiyeye isimleriyle ifade edilmiştir. Anadolu, Asya ve Arap bölgelerinde meydana gelen isyanlar ise sosyal yapının bir sonucu olarak daha çok lider, soy, aşiret ve kabile adlarıyla zikredilmiştir. Mesela, “Haleb kazâsında tâife-i Kelbîn ve Ziyâdîn isyân u tuğyân üzre olup”,⁴⁸ “İsyân iden Sa’îd’den Benî-Cemîl nâm mülhid”,⁴⁹ “İsyân üzre olup firâr iden şâh-kul-oğlı”,⁵⁰ “İsyân iden Hamîd b. Sa’dûn”,⁵¹ “Hama taraflarında Aşarne ve Benî Ziyâd kabilelerinin isyân üzre olduğun”,⁵² “Çalikoğulları denen tâifenin isyân halinde bulunduğun”,⁵³ “İsyân halinde olan Ulyan oğlı isimli âsî”,⁵⁴ “Eşirrâ-i Arâb’dan Bâkîra ve Muslihîn dimekle ma’rûf tâife dâyimâ isyân üzre olup”⁵⁵ ve buna benzer birçok hükümde yer alan ifadeler bunu göstermektedir.

Mühimme Defterleri’nde, Arnavutluk’taki ayaklanmaları ifade etmek için en fazla kullanılan kavram “isyân u tuğyân”dır.⁵⁶ İsyancılar hakkında nadir de olsa “bâğî”, “ehl-i bağy”, “tâife-i bâğiyeye”, “erbâb-ı bağy” gibi ifadelerinin de kullanıldığı tespit edilmiştir. Mesela, bazı

37 3 Nolu MD., hk. 818; 6 Nolu MD., hk. 506; 3 Numaralı Mühimme, 363; 6 Numaralı Mühimme, 1/290.
38 3 Nolu MD., hk. 1037, 1643; 7 Nolu MD., hk. 1533; 3 Numaralı Mühimme, 459, 732; 7 Numaralı Mühimme, 2/180.
39 3 Nolu MD., hk. 1038, 1058; 7 Nolu MD., hk. 78, 1669; 10 Nolu MD., hk. 295; 3 Numaralı Mühimme, 459-460, 469-470; 7 Numaralı Mühimme, 1/44, 2/247; Çakır, 10 Numaralı Mühimme, 56.
40 3 Nolu MD., hk. 1219, 1220; 12 Nolu MD., hk. 484; 3 Numaralı Mühimme, hk. 154, 540-542; 12 Numaralı Mühimme, 1/336.
41 3 Nolu MD., hk. 1588; 6 Nolu MD., hk. 222; 3 Numaralı Mühimme, 705; 6 Numaralı Mühimme, 1/143.
42 3 Nolu MD., hk. 1643; 3 Numaralı Mühimme, 732.
43 7 Nolu MD., hk. 582; 7 Numaralı Mühimme, 1/294.
44 3 Nolu MD., hk. 1038, 1058; 6 Nolu MD., hk. 506; 3 Numaralı Mühimme, 459-460; 6 Numaralı Mühimme, 1/290.
45 3 Nolu MD., hk. 1037; 6 Nolu MD., hk. 502, 664, 782, 788; 3 Numaralı Mühimme, 459; 6 Numaralı Mühimme, 1/288, 376-377, 434, 439.
46 3 Nolu MD., hk. 1057, 1059; 7 Nolu MD., hk. 537; 12 Numaralı Mühimme, hk. 315, 316; 3 Numaralı Mühimme, 469-470; 7 Numaralı Mühimme, 1/275; 12 Numaralı Mühimme, 1/234-235.
47 3 Nolu MD., hk. 1219, 1613; 3 Numaralı Mühimme, 540-541, 718.
48 3 Nolu MD., hk. 1395; 3 Numaralı Mühimme, 618.
49 3 Nolu MD., hk. 1400; 3 Numaralı Mühimme, 620.
50 3 Nolu MD., hk. 1575; 3 Numaralı Mühimme, 699.
51 3 Nolu MD., hk. 1633; 3 Numaralı Mühimme, 726-727.
52 5 Nolu MD., hk. 374, 437; 5 Numaralı Mühimme, 67, 78.
53 5 Nolu MD., hk. 495, 505; 5 Numaralı Mühimme, 89, 91.
54 5 Nolu MD., hk. 597; 5 Numaralı Mühimme, 105.
55 6 Nolu MD., hk. 390; 6 Numaralı Mühimme, 1/228.
56 İsyân kavramının geçtiği belgelerden bazıları için bkz. 3 Nolu MD., hk. 289, 718, 818, 852, 1037, 1038, 1057, 1058, 1220, 1332, 1444, 1475, 1588, 1613, 1643; 4 Nolu MD., hk. 14, 25, 133, 1268, 1662, 1665, 1668, 1880, 1884; 7 Nolu MD., hk. 37, 78, 537, 783, 1669, 1779, 1929; 10 Nolu MD., hk. 25, 226; 12 Nolu MD., hk. 30, 228, 293, 316, 390, 402, 484, 500; 14 Nolu MD., hk. 164, 309, 445, 446, 1138, 1139, 1353, 1369.

hükümlerde “âsî vü bâğî”,⁵⁷ “ehl-i bağy ü inâdun”,⁵⁸ “erbâb-ı bağy ü nifâkın”,⁵⁹ “tâife-i bâğîye”,⁶⁰ “karye-i mezbûre halkı kadîmden bâğî olup”⁶¹ ve “bâğî vilâyetler”⁶² gibi ifadeler de yer almaktadır.

Mühimme Defterleri'nde isyan kavramıyla birlikte “Eşkîyâ”, “şakî”, “harâmî”, “haydut”, “ehl-i fesat”, “müfsid”, “fesâd ü şenâ'at”, “şerr u şûrlar”, “hırsuz u harâm-zâde”, “harâmî levend tâifesi”, “şirret ü harâmîlik”, “fitne vü fesâd”, “harâm-zâde vü şakî”, “şerîr ü şakî”, “zaleme vü eşkîyâ”⁶³ gibi ifadelerle de çokça rastlanmaktadır. Bu kavramlar arasında anlam açısından bazı nüanslar mevcut olsa da bunların birçok yerde birlikte zikredilmesi aynı manada ve birbirinin yerine kullanıldığını göstermektedir.⁶⁴ Binaenaleyh bu kavramlarla ifade edilen eylemin genelde eşkıyalık ve harâmîlik suçu olduğu söylenebilir.⁶⁵ Ahmet Mumcu, Osmanlı padişahlarının hukukî anlamdaki isyan suçuyla ilgili şartları hafiflettikleri ve hangi hareketin isyan olup olmadığını belirleme konusunda geniş bir takdir hakkına sahip olduklarını belirterek kimi zaman hukuken isyan eylemi gerçekleşmediği halde veya isyan şüphesi gerekçesiyle kimi devlet adamlarını öldürdüklerini ileri sürmektedir.⁶⁶ Ancak isyan olarak değerlendirilen olayların hangisinde hukuken isyan suçunun gerçekleştiği hangisinde böyle bir takdir hakkının kullanıldığını tespit için olayların tek tek incelenmesi gerekir. Bu çalışma vesilesiyle incelenen belgelerden, isyan suçunun bütün şartlarının meydana gelmesi halinde suçluların hukuken âsi sayıldığı, bu şartlardan biri veya birkaçının eksik olması halinde her ne kadar eylem hükümlerde isyan kavramıyla ifade edilmiş olsa da hukukî bakımdan failerin eşkıya statüsünde değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

Taşradaki devlet görevlilerinin karşılaştıkları olayları tanımlarken ve bunları merkeze bildirirken kullandıkları ifadeler ile merkezin bunlara cevap verirken kullandığı ifadeler bazen birbirinden farklı olabilirdi. Mesela, Delvine ve Kurveleş kadılarının Dîvân-ı Hümâyun'a gönderdikleri bir mektupta “...zîkr olunan kurâ ve anlara tâbî' âsî karyeler haraçlarının edâsına ta'allül itdüklerinden mâ-adâ Tunca ve Numad? (نوماد) ve Gardik kal'alarının yolların kat' idüp külliyyen derbendleri kapayup kal'alarından azık için bir ferd çıkartmayup buldukları müslimanları ve mutî' olan kâfirleri katl idüp esbâbların gâret itmekle cemî'-i Kurveleş yolları kat' olup kal'aları dahı an-karîb gezend irişdürmek mukarrerdür diyü arzyledüğünüz” gibi ifadelerle bazı köylülerin âsi oldukları, şeriata ve kanunlara itaat etmedikleri belirtilmektedir. Merkez idaresi bu mektubu şöyle cevaplamıştır: “Vardukda, emr-i şerîf-i sâbikum mücebince zîkr olunan karyeler keferesinin girü göçüp gitdükleri düz mekânlarına da'vet idüp getirüp temekkün itdüresin. Ânun gibi varmazlar ise her ne tarikle mümkün ise eşkîyâyı def u ref eyleyüp ehl-i fesâdun gereği gibi haklarından gelesin.”⁶⁷ Görüldüğü üzere taşradaki kadıların isyancı olarak niteledikleri kişiler Dîvân-ı Hümâyun tarafından eşkıya ve ehl-i fesat olarak tanımlanmıştır.

Mühimme Defterleri'nde isyanlar “celâli”, “suhte” ve “levend” kavramlarıyla da ifade edilmiş olup bu terimler daha çok 16. ve 17. yüzyıllarda Anadolu'da çokça yaygınlaşan

⁵⁷ 6 Nolu MD., hk. 501; 6 Numaralı Mühimme, 1/287.

⁵⁸ 3 Nolu MD., hk. 335; 3 Numaralı Mühimme, 152.

⁵⁹ 12 Nolu MD., hk. 542; 12 Numaralı Mühimme, 1/368.

⁶⁰ 6 Nolu MD., hk. 652, 653, 914; 6 Numaralı Mühimme, 1/369-370.

⁶¹ 60 Nolu MD., hk. 489.

⁶² 7 Nolu MD., hk. 582; 60 Nolu MD., hk. 489; 7 Numaralı Mühimme, 1/294-295.

⁶³ 6 Nolu MD., hk. 836, 938, 989, 991, 1120, 1273; 7 Nolu MD., hk. 29, 35, 37, 73, 78, 324, 432, 582, 646, 673, 688, 904, 974, 978, 991, 1020, 1022, 1081, 1101, 1107, 1113; 9 Nolu MD., hk. 150, 161, 256; 10 Nolu MD., hk. 454; 12 Nolu MD., hk. 1138.

⁶⁴ Virginia H. Aksan, “Manning a Black Sea Garrison in the Eighteenth Century: Ochakov and Concepts of Mutiny and Rebellion in the Ottoman Context”, *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire*, ed. Jane Hathaway (Wisconsin: University of Wisconsin, 2002), 46.

⁶⁵ İlgürel, “Eşkîya”, 11/467.

⁶⁶ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl* (Ankara: Phoenix, 2017), 78.

⁶⁷ 3 Nolu MD., hk. 1643; 3 Numaralı Mühimme, 732.

isyanlar hakkında kullanılmıştır.⁶⁸ İncelenen Mühimme Defterleri'nde iki belge hariç⁶⁹ Arnavutluk coğrafyasında meydana gelen isyanlarla ilgili olarak adı geçen kavramların kullanılmadığı tespit edilmiştir. Binaen aleyh Anadolu'daki isyanların çoğu yeniçeri, sipahi, levend ve suhte gibi ehl-i örf zümresince gerçekleştirilirken, Arnavutluk'taki isyanların tamamının reâyâ statüsünde zimmî köylüler tarafından çıkarıldığı tespit edilmiştir.

1.3 Kanunnâmelerde

Osmanlı padişahları, suçun unsurlarında veya ispatla ilgili esaslarda bir eksikliğin bulunması sebebiyle had cezasının uygulanmadığı durumlarda ta'zîr cezalarını belirleyen kanunlar çıkarmış ve kadıların bu kanunlara göre hüküm vermelerini zorunlu kılmışlardır.⁷⁰

Osmanlı padişahları devletin başı olarak kendi şahıslarını, siyasi konuları ve kamu alanını ilgilendiren hususlarda örfi hukuk adı altında kanunlar çıkarmışlardır. Örfi hukuk, şeriatın kesin hükümler koymadığı ve devlet başkanın yetkisine bıraktığı konularda devreye girerdi. İsyân suçu da devlet başkanının yetkili olduğu bir alandı. Zamanla tecrübelerin gösterdiği acı olaylardan hareketle Osmanlı sultanları, isyan suçuyla ilgili İslâm hukukunda ileri sürülen şartları biraz daha esnetmişler ve nizâm-ı âlemi muhafaza edebilmek için isyan şüphesi halinde de bazı devlet adamlarını siyasetle cezalandırmışlardır. Bu çerçevede hangi eylemlerin isyan sayılıp sayılmayacağı padişah ve onun mutlak vekilleri (sadrazamlar) tarafından belirlenirdi.⁷¹ Bu sebepten olsa gerek ki taşradaki devlet görevlileri isyan olaylarıyla karşılaştıklarında evvelâ bunu merkeze bildirmek ve sonra da gelen tâlimatlara göre hareket etmek zorunda idiler.

Çok ilginçtir ki Osmanlılar'da birçok ayaklanma ve isyan olayları meydana gelmekle birlikte Tanzimat'a kadar doğrudan isyan suçunu tanımlayan ve düzenleyen herhangi bir kanun maddesi düzenlenmemiştir. Dolayısıyla kanunnâmelerde hangi eylemlerin isyan sayılıp sayılmadığına dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bazı kanunnâmelerde doğrudan olmasa da dolaylı bir şekilde isyan suçuyla ilgili birkaç madde yer almaktadır. Örneğin, Fâtih Sultan Mehmed (1451-1481) döneminde çıkarılan bir kanunnâmede kardeş katli ile ilgili olarak "*Ve her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katl itmek münâsibdir. Ekser ulemâ dahı tecvîz itmiştir. Anınla âmil olalar*" hükmü yer almaktadır.⁷² Bu kanun maddesi devlete ve dolayısıyla devletin başı olan padişaha karşı yapılan isyanları veya ilerde fiilen tehlike oluşturabilecek her türlü isyan ihtimalini ortadan kaldırmak için ölüm cezasının verilebileceğini ve alimlerin de buna cevaz verdiklerini göstermektedir. Ancak Fâtih'ten sonra gelen padişahların çıkardıkları yeni kanunnâmelerde bu maddeye yer verilmemiştir.

Kanûnî Sultan Süleyman'ın ilk saltanat yıllarında düzenlenen 931 (1521) tarihli Mısır kanunnâmesinde bazı âsi Araplar'la ilgili şu maddeler yer almaktadır:

⁶⁸ Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in the Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 178-179.

⁶⁹ Mesela bu iki hükümde 11 Şaban 967 (7 Mayıs 1560) tarihinde İlbasan sancakbeyine gönderilen bir hükümde, eski Petrel Kalesi dizdarı Bali Doğan adlı kişi, oğulları Mehmed ve Hüseyin ve kardeşleri Nebi, Mustafa ve Piri ile akrabasından yaklaşık kırk-elli adamı da yanına alarak kalenin yeni dizdarının evini bastıkları ve öldürme teşebbüsünde bulunarak *celâli* oldukları ifade edilmiştir. 3 Nolu MD., hk. 1078, 1443; 3 Numaralı Mühimme, 479, 639.

⁷⁰ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 1/288. Şehzâde Korkud'un Osmanlı Devleti'nin örfi kanunlar çıkararak bu konuda aşırı gittiğini ve kadıların davaları şeriata göre dinlemekle birlikte örfü göre hüküm verdikleri için şeriatın aykırı davrandıklarını belirtmiştir (*Da'vetü'n-Nefsi't-Tâliha ile'l-Âmâlî's-Sâliha*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya No. 1763, vr. 155a).

⁷¹ Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar - I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954), 93; Mumcu, *Siyaseten Katl*, 78; Mumcu, "Dîvân-ı Hümâyûn", 430.

⁷² Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 1/328, 341.

“Ve gerekdür ki kâşifler (Mısır'da bir bölgenin idarî, malî ve askerî işleriyle görevli yönetici) memleketi bedevî ve âsî arabin şerrinden ve te'addisinden mahfûz ve mahrûs tutalar. Ve bedevî arabin **nev'an isyânı** ve memlekete te'addîsi ve tuğyânı zâhir olsa, mecâl virmeyüp ele girince re'îsinün başın kesüp atı ve sâir esbâbı ve âlâtı ol baş kesen kimesnenin ola. Ve bir tâife ehl-i fesâd olup basılıp urulmak lazım gelse, kâşif el altından beğlerbeğiye bildirüp anın emriyle urup müfsidin kesüp ve diri dutulanı beğlerbeğiye gönderüp malların ve tavarların gâret idüp asker halkının doyumluğı ola. Amma mücerred mala tama' olunup isyânı ve fesâdı zâhir olmadan tâife-i arabin bi-günah katl olunup malı ve tavarı gâret olunmaktan ziyâde ictinâb ve ihtirâz ideler.”⁷³

Bu kanun maddesindeki isyanın mahiyeti tam açık olmayıp isyan kelimesi siyasi anlamdaki isyan veya eşkıyalık suçunu ifade etmek için de kullanılmış olabilir. Ancak ister isyan ister eşkıyalık olsun böyle bir eylemin bastırılması, müslüman âsinin veya eşkıyanın ölüm cezasıyla cezalandırılması ve ona ait binek ve savaş aletlerini öldüren kişinin alabileceği ifade edilmiştir. Hanefî mezhebine göre fiilî olarak isyana kalkışan veya eşkıyalık yapan kişiler siyaseten öldürülebilirler. Prensip olarak öldürülen âsi ve eşkıyalara ait malların mülkiyeti başkalarına intikal etmeyip vârisleri arasında taksim edilir. Çünkü isyancı veya eşkıya da olsa İslâm ülkesinde yaşayanların malları dokunulamaz, ganimet olarak alınamaz veya rızası olmadan başka birinin mülkiyetine geçirilemez.⁷⁴ Fakat savaş sırasında askerî teşvik için, öldürülen kişinin sadece “seleb” denilen savaş araç ve gereçlerinin onu öldürüne ödül olarak vaad edilmesi, Hz. Peygamber'in (sav) uygulaması esas alınarak bütün fukaha tarafından meşrû kabul edilmiştir.⁷⁵

Tanzimat dönemine kadar isyanla ilgili başka bir kanun maddesi rastlanmamıştır. Tanzimat'tan sonra çıkarılan 1840 ile 1851 tarihli kanunnâmelerde insanları isyana tahrik ve teşvik etme suçu, meydana gelmeden önce ve meydana geldikten sonra olmak üzere iki safhada tanzim edilmiştir. Birinci safha, isyan eylemi başlamadan önce insanları devlete, kanunlara ve düzene karşı gelmeye teşvik etmek, ikinci safha ise isyan fiilen başladıktan sonra insanları isyana katılmaya teşvik etmek ve âsilere fiilî olarak yardımda bulunmaktan ibarettir.⁷⁶

1840 tarihli Ceza Kanunnâme-i Hümayun'da isyana sözle teşvik etmek ve fiilen isyanda bulunmak veya isyancılara destek vermek suç olarak kabul edilmiştir. Bu kanuna göre isyan eylemi başlamadan önce insanları Osmanlı Devleti'ne, kanunlarına ve kamu düzenine aykırı davranmaya teşvik etmek ve bununla ilgili konuşmalar yapmak, suç sayılmış ve cezası fesadın derecesine göre bir seneden beş seneye kadar gemilerde kürek çekmek şeklinde belirlenmiştir. 1851 tarihli ceza kanunnâmesinde ise bu cezaya ilâve olarak pranga vurulma da eklenmiştir.⁷⁷ İsyân eylemi fiilen başladıktan sonra insanları isyana teşvik etmek ve fiilen isyancılara yardımcı olmak ise öncekinden daha büyük bir suç kabul edilmiş ve cezası da idam olarak

⁷³ Ömer Lütfi Barkan, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları: Kanunlar (İstanbul: Burhânüddîn Matbaası, 1943), 362; Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri, 1/112.

⁷⁴ Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî er-Râzî el-Ceşşâş, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muḥemmed eş-Şâdiḳ Ḳamḥâvî (Beyrût: Dâru ihyâi't-turâṣi'l-'arabi, ts.), 5/282-283; Ebû Bekr Şemsü'l-e'imme Muḥammed b. Ebi Sehl Ahmed es-Seraḥsî, *el-Mebsûṭ* (Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1993), 10/126-127; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâi'u's-šanâi' fi tertibi's-şerâi'*, thk. Ali Muhammed Mu'avvad - 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2003), 9/545-546; Kemâlüddîn Muḥammed b. Abdilvâhid b. Abdilḥamid es-Sivâsî el-İskenderî İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, nşr. Abdürrezzâk Ğâlib el-Mehdî (Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2003), 6/97-98.

⁷⁵ Ahmet Yaman, “Seleb”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/398-399.

⁷⁶ Ahmed Akgündüz, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı: Kamu Hukuku* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2012), 1/603, 614.

⁷⁷ Akgündüz, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, 1/605, 614.

belirlenmiştir. Bu ceza sadece isyana teşvik etme ve âsilere yardımda bulunma suçunun değil, aynı zamanda fiilen isyana katılmanın da cezasıydı.⁷⁸

1858 tarihli Ceza Kanunnâme-i Hümâyun'da isyan suçu daha ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Bu kanuna göre her kim, bizzat veya halkı peşine takarak Osmanlı Devleti'ne veya devletin yönetimi altındaki herhangi bir bölgedeki yöneticilere karşı insanları silahlı isyana teşvik ve tahrik eder ve bunun sonucunda isyan eylemi zuhur ederse, o kimse idam olunur. Yine her kim ki halkın bir kesimini bir başka kesime karşı silahlandırarak iki grubun birbiriyle savaşmasını tahrik ederse ve aralarında çatışma çıkarsa, o kişi idam edilir. İsyanı tertip eden ve tahrik eden âsi elebaşlarının cezası da idamdır. İsyana katılanlar ise suçun büyüklük derecesine göre müebbet veya muvakkat kürek cezasına çarptırılır.⁷⁹

İsyan etmek kastıyla birkaç kişi bir araya gelerek aralarında gizli bir ittifak kurup isyan kararı alır ve bunu gerçekleştirmek için teşebbüste bulunurlarsa isyan suçu fiili olarak meydana gelmemiş olsa da, bir araya gelip ittifak edenler nefy-i ebed (ömür boyu sürgün) cezasıyla cezalandırılırlar. İsyan tertip etmek üzere bir araya gelip fakat isyan teşebbüsünde bulunmazlar ise muvakkat kala-bend cezasına çarptırılırlar. İsyan çıkarmak için gizli bir toplantı tertip edip diğerlerine teklifte bulunanlar ise, bir seneden üç seneye kadar hapsedilirler.⁸⁰

Hanefî mezhebinde⁸¹ olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de isyan suçu ta'zîr suçlarından sayılmıştır. Dolayısıyla bu suçun cezası, kanunnâmelerin de ifadesine göre siyaseten katldır. Ancak İslâm hukukuna göre ta'zîr cezalarının belirlenmesinde devlet başkanı ve yargı organları yetkili olduğundan âsiler idamla mahkûm edildikten sonra sultanın takdiriyle cezaları ömür boyu kürek cezasına dönüştürülebilirdi.⁸² Tanzimat Fermanı ilan edildikten sonra zimmîlerden alınmakta olan cizye bedel-i askerî adıyla değiştirilerek ve 1856 Islahat Fermanından sonra klasik zimmet hukuku ortadan kaldırılarak gayri müslimlere ve müslümanlara aynı hukuk uygulanmaya başlamıştır. Dolayısıyla kanunnamelerdeki isyan suçu ve cezasıyla ilgili hükümler hem müslüman hem gayri müslim tebaa için de geçerlidir.

2. İsyanları Bastırmadan Önce Devletin Takip Ettiği Politikalar

Bir devletin en temel görevi kendi halkını dış tehditlerden korumak ve güvenliğini sağlamaktır. Binaenaleyh bütün ülkeyi veya halkın bir kesimini tehdit eden hâricî veya dahilî düşmanlara karşı tedbir almak ve gerektiğinde onlarla savaşmak kaçınılmaz bir durumdur. Ülkenin sınırları dışından gelecek herhangi bir saldırıya misliyle karşılık verilir ve düşmanlar püskürtülür. Fakat ülkenin kendi içerisinde sosyal düzeninin bozulmasına yol açan olaylar vuku bulduğunda hemen misliyle karşılık verilmez, vatandaşlar arasında kan dökülmemesi için önce sulh yollarına başvurulur. Osmanlı Devleti'nde ayaklanmalar meydana geldiğinde önce söz konusu eylemlerin arkasındaki saik araştırılırdı. Eğer başkaldıranlar kendilerine yapılan bir zulüm nedeniyle isyana kalkışmışlarsa kendilerine hemen askerî müdahale yapılmazdı. Evvelâ buna sebep olan kişiler tespit edilir ve cezalandırılırdı. Âsiler bir zulüm nedeniyle değil de siyasî, dinî veya menfaat gibi başka bir gerekçeyle isyan etmişlerse, önce devlete itaat etmeye çağırılırdı.⁸³ Merkezî idare buna çok önem verirdi. Binaenaleyh

⁷⁸ Akgündüz, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, 1/605-606.

⁷⁹ Akgündüz, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, 1/629.

⁸⁰ Akgündüz, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, 1/629-630.

⁸¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/124; Alâu'd-dîn Ebûbekir Muhammed b. Ahmed es-Semerqandî, *Tuhfetü'l-fukahâ* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1993), 313; Kâsânî, *Bedâi'u's-şanâi'*, 9/544.

⁸² Akgündüz, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, 1/606.

⁸³ Örneğin, eski Arnavut hükümdar ailelerin soyundan gelen Gjin Zenebissi ve İskender Bey şahsi menfaat ve atalarının eski statülerini geri alma arzusuyla Osmanlı Devleti'ne karşı isyan bayrağını kaldırınca merkez idaresi evvela onları itaate çağırmıştır. Ancak asiler devletin itaat çağırısına icabet etmeyince hükümet

taşradaki yöneticilerin, nefsi müdafaa durumu dışında, merkeze durumu bildirip izin almadan, teftiş yapmadan ve âsileri devletin buyruğuna çağırılmadan herhangi bir askerî müdahalede bulunmaları yasaktı. Ancak Dîvân-ı Hümâyun'dan izin geldikten sonra askerî harekâta başvurulurdu. Âsilerin köyleri kuşatıldığında fiilî çarpışmaya girişmeden önce tekrar devlete itaatleri istenilirdi. Buna rağmen isyancılar devlet güçlerine karşılık verirlerse son çare olarak onlarla savaşılırdı. Kısacası Karen Barkey'in de ifade ettiği gibi Osmanlı Devleti isyancı ve eşkıyaları savaşa ortadan kaldırmak yerine onları devletin safına çekebilecek idarî görevler vererek yatıştırmış, onları farklı pozisyonlarda kullanarak ve çok zarurî durumlarda onlarla pazarlık masasına oturarak sulh yollarına başvurmuş ve daha sonra gerektiğinde haklarından da gelmiştir.⁸⁴

2.1 İsyan Olaylarını Merkeze Bildirme Zorunluluğu

15. yüzyıl Osmanlı kanunnâmelerine göre “Reâyâ ve ülke sultanındır” ilkesi gereğince hiç kimse, sultandan veya onun görevlendirdiği yöneticilerden izin almadan toprak ve köylü üzerinde herhangi bir hakka ya da yetkiye sahip değildi. Bu şekilde bütün eyaletlerde her türlü yerel beylik ve halka yönelik açık sömürü yolları ortadan kaldırılmıştır. Halk veya devlet memurları, kendi şahıslarına veyahut başkalarına yönelik herhangi bir haksızlık ve zulüm sözü konusu olduğunda Dîvân-ı Hümâyun'a başvurabilir ve şikâyetlerini şahsen veya bir elçi vasıtasıyla gönderebilirdi. Zira toplumsal ve dinî konumu ne olursa olsun herkes şikâyetlerini merkeze iletme hakkına sahipti.⁸⁵ Aynı şekilde zimmîler de kendi haklarını istemek veya uğradıkları herhangi bir haksızlığı bildirmek için ister şahsen ister cemaat olarak Bâb-ı Âlî'ye dilekçe yazabilirlerdi. Bu Osmanlı Devleti'nin onlara verdiği en temel haklarından biri olup onlar da bundan faydalanmışlardır.⁸⁶ Arnavutluk'taki zimmîlerin, kendilerine yapılan haksızlıkları bildirmek için divana arz-ı hal gönderdiklerine dair Mühimme Defterleri'nde de bilgiler yer almaktadır: Örneğin, 6 Rebûlevvel 972 (12 Ekim 1564) tarihinde Keşan ve Ferecik(?) kâdîlarına gönderilen bir hükümde, Keşan kazasına tâbi Teslîmvîrânı(?) nâm karyeden İstefo, Yorgi, Dayso(?), Kara Nikola ve Yordarak(?) nâm zimmîlerin Dergâh-ı Mu'allâm'a şöyle arz-ı hâl eyleyerek Sekeli(?) nâm karye rızâsıyla mezkûr karye kurbinde bir mikdâr yire konup altı yıldan berü sâkinler iken hâliyâ karye-i mezbûre ahâlîsinin “Göçün, gidün” diye rencide ettikleri belirtilmektedir.⁸⁷ Venedik kroniklerinde de Osmanlı Devleti'nde yaşayan zimmîlerin Dîvân-ı Hümâyun'a şikâyette bulunma hakkına sahip oldukları ve haksızlığa uğrayan gayri müslimlerin de buna sıklıkla başvurdukları belirtilmektedir.⁸⁸

Taşra bölgelerinde meydana gelen isyan olaylarına askerî müdahale yapılmadan önce muhakkak durumun merkeze bildirilmesi ve oradan gelecek tâlimatlara göre hareket edilmesi gerekirdi. Ancak bu tür olayları merkeze bildiren ehl-i örf veya ehl-i şer'in yanlış, hatalı veya

bölgelerine birkaç defa askerî birlikler göndererek onlara savaş açmıştır: Bkz: İtir Rruqa, “İskender Bey İsyancılarının Dinî Boyutu ve Papalıkla İlişkileri”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 21/53 (Aralık 2018), 181-182, 196.

⁸⁴ Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), 9, 13, 18, 145.

⁸⁵ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı* (Ankara: Phoenix Yayınları, 2007), 25; Mumcu, *Dîvân-ı Hümâyun*, 1986, 97; İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu (Klasik Çağ, 1300-1600)*, 79-80; Halil İnalçık, *Osmanlı Devleti, Hukuk, Adalet* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 50; Celal Yeniçeri, “Mezâlîm”, *İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/515-518.

⁸⁶ Heyd, *Old Ottoman Criminal Law*, 226; Halil İnalçık, “Şikâyet Hakkı: 'Arz-i Hâl ve 'Arz-i Mahzarlar”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 7-8 (1988), 35; Ronald C. Jennings, *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon* (İstanbul: İsis Yayıncılık, 1999), 384-385; Richard Wittmann, *Before Qadi and Grand Vizier: Intra-Communal Dispute Resolution and Legal Transactions among Christians and Jews in the Plural Society of Seventeenth Century Istanbul* (Harvard University History and Middle Eastern Studies, Doktora Tezi, 2008), 130-132.

⁸⁷ 6 Nolu MD., hk. 227; 6 Numaralı Mühimme, 1/146-147.

⁸⁸ İnjac Zamputi, *Dokumente të Shekujve XVI-XVII Për Historinë e Shqipërisë* (Tiranë: Akademia e Shkencave, Instituti i Historisë, 1989), 1/293.

yalan beyanda bulunmaları ihtimalinden dolayı ayrıca detaylı bir teftiş ve araştırmanın yapılması da gerekli görülmüştür. Örneğin, 27 Ramazan 993 (22 Eylül 1585) tarihinde Avlonya sancağında görev yapan kadılara ve Avlonya muhafazasında görevli serdar Mustafa'ya gönderilen bir hükümde "Hilâf-ı vâki' kaziiyye arzulemekden ihtirâz eyleyesiz"⁸⁹ denilerek merkeze gerçek olmayan bildirimde bulunmaktan sakınılması emredilmiştir. Yani devlet memurları, halka yaptıkları herhangi bir zulüm sebebiyle meydana gelen başkaldırıları haksız isyan hareketi olarak bildirebilirdi. Bunun farkında ve bilincinde olan merkez idaresi herhangi bir isyan olayına askerî müdahale yapmadan, önce durumun merkeze bildirilmesini ve oradan izin alınmasını zorunlu kılmıştır.

İsyan olaylarının arkasındaki sebep ve saik araştırılmadan, detaylı bir teftişi yapılmadan ve en önemlisi merkezden tâlimat alınmadan müdahale etmek ve âsileri cezalandırmak hükümlerle yasaklanmıştır. Örneğin, 22 Cemâziyelâhir 992 (1 Temmuz 1584) tarihinde Ohri sancağında muhafızlık görevini yürüten eski sancakbeyi Mehmed Bey'e gönderilen bir hükümde, İlbasan sancağı muhafazasında görevli Ali Kethüdâ'nın, Dîvân-ı Hümâyun'un emri olmadan isyan eden bir köyü bastığının, mahkemeye davet edilmekle birlikte davete icabet etmediğinin ve hakkında yapılan araştırmada bu köyde başlar kesip esirler aldığının sabit olduğu zikredilmektedir.⁹⁰

Taşra bölgelerinde meydana gelen ve Dîvân-ı Hümâyun'a arzedilen bir hareketin isyan eylemi olup olmadığına hangi kriterlere göre tespit edileceği çok önemlidir. Zira isyan edenlere ceza müeyyideleri bu karara göre uygulanacaktır. İsyan olayları bütün toplumu ilgilendirdiği için hangi suç kategorisinde olduğunu belirleme hususunda önce devletin başı olan padişah sonra da onun mutlak vekili olan sadrazamlar geniş bir takdir hakkına sahiptiler.⁹¹ Binaenaleyh taşra bölgelerinde meydana gelen hareketlerin gerçek bir isyan sayılıp sayılmamasına hükmetmek padişahın onayına tâbi idi. Ancak padişahın bütün olayları bizzat inceleyip karara bağlaması imkânsız olduğu için bu görev ona vekâleten Dîvân-ı Hümâyun azalarına devredilmiştir. Böylece divan, isyanlarla ilgili olarak gelen bilgileri inceleme ve karara bağlama konusunda en yetkili kurumdu.⁹²

Osmanlı hukukunda yürütme organını temsil eden ehl-i örf ile yargı organını temsil eden ehl-i şer' arasında astlık-üstlük ilişkisi olmadığı için her iki sınıf birbirinden bağımsız bir şekilde görevlerini yerine getirirlerdi.⁹³ Bağımsızlık ilkesi gereği de her iki sınıf merkezle yazışmak istedikleri zaman bölgedeki herhangi bir üst makamı aracılığıyla değil, doğrudan Dîvân-ı Hümâyun'a yazabilirdi. Arnavutluk'ta vuku bulan isyan olaylarının da merkeze sancakbeyleri,⁹⁴ sancak kâdîları,⁹⁵ sancak nâzırları,⁹⁶ livâ muhafızları⁹⁷ gibi ilmiyye ve askerî sınıfa ait görevliler tarafından bildirildiği görülmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla

⁸⁹ 58 Nolu MD., hk. 739.

⁹⁰ 53 Nolu MD., hk. 358.

⁹¹ İnalçık, *Tetkikler ve Vesikalar - I*, 93; Mumcu, *Siyaseten Katl*, 78.

⁹² İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu (Klasik Çağ, 1300-1600)" adlı kitabında (s. 81) Kanûnî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) çıkarılan Silistre Kanunnâmesinde şöyle bir maddeye yer vermiştir: "Kanunnâmenin açık, yazılı bir buyruğunun olmadığı bir durumda, kadı konuyu resmen başkente danışmalıdır. Gelen buyruğa göre hareket ederek sorunu çözen bir karar vermelidir. Bu kararı defterine kaydetmeli ve benzer durumlarda ona göre karar vermelidir." Ancak Ömer Lütfi Barkan ve Ahmed Akgündüz'ün neşrettikleri Silistre Kanunnâmesinde böyle bir madde bulunmamaktadır (Bkz. Barkan, *Kanunlar*, 278-289; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 7/712-762).

⁹³ İlber Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Kadı* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2017), 59-61, 80-81; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, (İstanbul: Beta Yayınları, 2017), 75-76, 118.

⁹⁴ 3 Nolu MD., hk. 1346, 1353, 1444, 1475; 5 Nolu MD., hk. 726; 6 Nolu MD., hk. 222, 677, 722; 7 Nolu MD., hk. 548, 580, 2504, 2514; 12 Nolu MD., hk. 22; 14 Nolu MD., hk. 489, 1216; 18 Nolu MD., hk. 129; 35 Nolu MD., hk. 515, 516; 36 Nolu MD., hk. 354; 46 Nolu MD., hk. 467, 812.

⁹⁵ 3 Nolu MD., hk. 1057, 1059; 6 Nolu MD., hk. 528, 664; 7 Nolu MD., hk. 78, 1533, 1669, 2526; 14 Nolu MD., hk. 547; 15 Nolu MD., hk. 482; 30 Nolu MD., hk. 333; 46 Nolu MD., hk. 406, 812; 51 Nolu MD., hk. 110.

⁹⁶ 14 Nolu MD., hk. 309, 832.

⁹⁷ 49 Nolu MD., hk. 406.

Arnavutluk'taki isyan olaylarını en çok merkeze bildiren görevliler arasında sancakbeyleri ve kadıydı. Nadir de olsa isyancılar tarafından haksızlığa uğrayan reâyâ da idarecilerine güvenmediği veya onların âsilere göz yumduğunu düşündükleri durumlarda şikâyetleri bizzat padişaha, sadrazama veya Dîvân-ı Hümâyun'a arz edebilirdi. Zira yukarıda da belirtildiği gibi reâyâ merkezi hükümete (İstanbul'a) bir veya birkaç kişiyi temsilci olarak gönderme hakkına sahipti. Fakat çoğu zaman şikâyetlerini bölge kadısına arz ederlerdi. Kadı da bu şikâyetleri sicillere kaydettikten sonra İstanbul'a resmî bir şikâyet mektubu olarak gönderirdi.⁹⁸

İsyan olayları hakkında bilgiler resmî bir mektupla bir elçi vasıtasıyla Dîvân-ı Hümâyun'a gönderilirdi. Kadıların görev değişikliği yapılırken merkeze dönenler bölgedeki olayları mektupla Dîvân-ı Hümâyun'a arz ederlerdi.⁹⁹ Kadılar bazen isyan vak'alarını başka bir görevli aracılığıyla da Dîvân-ı Hümâyun'a arz edebilirdi.¹⁰⁰

Kadılar isyan olaylarıyla ilgili araştırma yaptıktan sonra olayın nasıl meydana geldiği, hangi bölge ahalisi bu eyleme katıldığı, kimler önderlik ettiği ve âsilerin ne gibi eylemlerde buldukları gibi bilgileri bir mektuba kaydeder ve merkeze arz ederlerdi. Bazen de âsilerin baskınına maruz kalan ve zulme uğrayan köy ahalisi mahkemeye gelip kadı huzurunda olayların nasıl vuku bulduğunu anlatırlardı. Kadı anlatılanları dinledikten sonra kısa bir özetini tescil eder ve Dîvân-ı Hümâyun'a arz ederdi.¹⁰¹ Örneğin, 1 Cemâziyelâhir 967 (10 Mart 1560) tarihinde Deبری ile Mat kadılarına ve Koçi Çavuş'a gönderilen bir hükümde, Aşağı-Deبری nahiyesindeki müslüman ve reâyâ mahkemeye gelip Deبری nahiyesine tâbi ve eskiden beri isyan etmekle adı çıkmış olan Reç, Darada (Dardhe), Laşak, Parga ve Geden(Goden)-Ulara adlı köylerden beş yüze yakın gayri müslim kişinin bir araya gelip isyan ettikleri, köyler basıp yağmaladıkları, evleri yakıp köylülerin mal ve hayvanlarını zorla aldıkları, bazı köylüleri yaralayıp ve bazılarını öldürdükleri, buna benzer birçok zulüm ve haksızlık yaptıklarına dair şikâyette buldukları belirtilmektedir.¹⁰² Yine 1571 (979) yılında gönderilen bir başka hükümde anlatıldığına göre Draç kadısı ile nâzırı Mahmud, Draç kazasındaki reâyânın mahkemeye gelip Müsye âsilerinin sık sık bir araya gelerek kendi halindeki köylerini yağmaladıkları, çocuk ve kadınlarını esir alıp Frenkler'e sattıklarına dair şikâyette bulunmuşlardır. Halkın bu şikâyetleri kadı tarafından tescil edildikten sonra merkeze arz edilmiştir. Hüküm merkeze ulaşıp değerlendirildikten sonra olayın aslını araştırmak için özel bir müfettiş gönderilmiştir.¹⁰³

İsyan vak'aları genelde isyanın meydana geldiği bölgedeki görevliler tarafından merkeze arz edilmekle birlikte bazen bölgeye yakın veya sınır olan diğer sancak görevlileri tarafından da bildirilmiştir. Örneğin, 1571 (979) yılında Draç kadısının merkeze gönderdiği bir mektupta Delvine sancağına tâbi olan Kurveleş âsilerinin havâss-ı hümâyunun bazı köylerini basıp mallarını yağmaladıkları, mîrî zahireleri ile halkın ambarlardaki ekinlerini yağmaladıkları belirtilmiştir.¹⁰⁴ Yine 22 Cemâziyelevvel 996 (19 Nisan 1588) tarihli bir başka hükümde Ohri, Deبری, Kalkandelen ve Kırçova kadılarının Dîvân-ı Hümâyun'a gönderdikleri

⁹⁸ Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, 25; İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, 96.

⁹⁹ Örneğin, 1 Şaban 967 (27 Nisan 1560) tarihinde eski Ohri beyi Koçi Çavuş, Deبری kadısıyla Dîvân-ı Hümâyun'a Aşağı-Deبری nahiyesindeki isyan eden bazı köylerle ilgili bir mektup göndertmiştir. *3 Nolu MD.*, hk. 1038, 1058; *3 Numaralı Mühimme*, 459, 469.

¹⁰⁰ Örneğin, 10 Safer 994 (29 Ocak 1586) tarihli bir hükme göre Deبری kadısı, kendi sancağındaki bazı isyan vak'alarıyla ilgili bir mektup hazırlamış ve onu Dîvân-ı Hümâyun'a göndermek üzere Mehmed adlı livâ muhafızlarından birine vermiştir. *60 Nolu MD.*, hk. 506.

¹⁰¹ *3 Nolu MD.*, hk. 1059; *6 Nolu MD.*, hk. 646; *14 Nolu MD.*, hk. 547.

¹⁰² *3 Nolu MD.*, hk. 818.

¹⁰³ *14 Nolu MD.*, hk. 547.

¹⁰⁴ *14 Nolu MD.*, hk. 489.

mektuplarında, Deبری kazasına tâbi Reka nahiyesinden birkaç köy ahalisinin isyan bayrağını kaldırdığı ve etraftaki köylere zulmettiği bildirilmektedir.¹⁰⁵

Büyük ve tehlikeli bir isyan söz konusu olduğunda sancakbeyleri, kadılar, züema ve timar sahipleri gibi sancağın ileri gelenleri ile eşraf ve âyanı bir araya gelip çok imzalı bir mahzar (şikâyet vesikası) hazırlayarak Dîvân-ı Hümâyun'a arzederlerdi.¹⁰⁶ Bu şekilde gönderilen dilekçe durumun vahametini ve âciliyetini göstermekteydi. Örneğin, Kalkandelen kadısı Mevlana Abdullatif vilâyetin âyanı ile birlikte, Deبری kazasındaki köylerden takriben on bin Arnavut'un isyan ettikleri ve bir araya gelerek sekiz köyü basıp yağmaladıklarına ve bazı köylüleri öldürdüklerine dair bir mahzar hazırlamış ve Dîvân-ı Hümâyun'a göndermişlerdir.¹⁰⁷

2.2 İsyân Olaylarının Araştırılması

Osmanlı Devleti'nde yönetim ve yargı işlerinin denetlenmesinde padişahın sonra en yetkili kurum Dîvân-ı Hümâyun'du. Bu kurum merkez ve taşra bölgelerindeki bütün kamu görevlilerinin kanunlara uygun olarak hareket edip etmediklerini ve halka zulüm yapıp yapmadıklarını denetler, arz edilen şikâyetlerin doğruluğunu teftiş ederdi. Reâyânın timar sahiplerine karşı çıkmaları ve mükellef oldukları yükümlülüklerini yerine getirmemeleri, buna mukabil timar sahiplerinin de reâyâyâ kanun dışı haksızlıklar yapmaları, ehl-i örf ve ehl-i şer' arasındaki çekişmeler ile ilgili şikâyet ve iddialar Dîvân-ı Hümâyun'a arz edilir ve gerekli araştırmalar yapıldıktan sonra çözüme kavuşturulurdu.¹⁰⁸ Nitekim bazen bizzat padişah veya Dîvân-ı Hümâyun'un âzaları tebdil-i kıyâfet ederek halkın içine karışır ve teftiş yapardı. Sefere çıktıklarında da gittikleri her yerde divanlar kurup halkın ve idarî görevlilerin şikâyetlerini dinlerdi. Genel olarak taşradaki teftiş ve denetim yetkisi padişahın emriyle mahallî kadılarına verilmiştir.¹⁰⁹ Ancak yakınmaların ve şikâyetlerin çokça geldiği bölgelere bunların doğruluğunu tespit etmek için zaman zaman "mehâyif müfettişleri" denilen kadılar gönderilirdi.¹¹⁰ Bunların görevi Dîvân-ı Hümâyun'dan aldıkları yetkiyle gittikleri bölgelerdeki kadıları denetlemek, davaları dinleyip çözmek ve bu işleri yaparken edindikleri bilgileri divana bildirmektir.¹¹¹ Bunların teftişine ve denetimine Dîvân-ı Hümâyun dışında ne ehl-i örf ne de ehl-i şer' müdahale edemezdi.¹¹²

Taşrada meydana gelen isyan olaylarında teftiş yapılmadan ve merkezden izin alınmadan âsilerin yerleşim yerlerine müdahale etmek yasaklanmıştır. Bu tür vak'alarda yetkililerin önce Dîvân-ı Hümâyun'a durumu bildirmeleri ve ancak teftiş yapıldıktan sonra

¹⁰⁵ 62 Nolu MD., hk. 500.

¹⁰⁶ Mahzarlarla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. İnalçık, "Şikâyet Hakkı", 41-42.

¹⁰⁷ 73 Nolu MD., hk. 875, 1040; Ömer Bayramoğlu, 73 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (s. 277-433) (Bitlis Eren Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 177; Ferdi Sönmez, 73 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (s. 277-433) (Bitlis Eren Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 79.

¹⁰⁸ Mumcu, Dîvân-ı Hümâyun, 86, 109-110.

¹⁰⁹ İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu (Klasik Çağ, 1300-1600), 122.

¹¹⁰ Bazı bölgelere gönderilen mehâyif teftişleriyle ilgili 1560-1570 tarihli Mühimme Defterleri'nde birçok hüküm yer almaktadır. (3 Nolu MD., hk. 65, 453, 5 Nolu MD., hk. 103, 128, 658; 6 Nolu MD., hk. 34, 120, 133, 135, 137, 138, 144, 145, 166; 7 Nolu MD., hk. 47, 457, 494, 496, 711, 858, 871; 9 Nolu MD., hk. 93; Aykut, 3 Numaralı Mühimme, 40, 201-202; Yıldırım, 5 Numaralı Mühimme, 20, 24, Yıldırım, 6 Numaralı Mühimme, 1/ 41, 86, 93-96, 99, 100, 113; Yıldırım, 7 Numaralı Mühimme, 1/23, 236, 253, 254, 363, 430, 438; Paşazade, 9 Numaralı Mühimme, 40). Ancak ilginç olan 1570'ten 1578'e kadarki dönemi kapsayan Mühimme Defterleri'nde bu müfettişlerle ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. 1578-1580 yıllarında mehâyif müfettişleriyle ilgili tekrar bazı hükümler gönderilmeye başlanmışsa da (43 Nolu MD., hk. 138, 352, 369, 402, 497, 576; 39 Nolu MD., hk. 134, 403, 450, 455; 43 Nolu MD., hk. 15.) 1590 yılına kadar yine mehâyif müfettişleriyle ilgili herhangi bir hükme rastlanmamaktadır.

¹¹¹ Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 128.

¹¹² Mumcu, Dîvân-ı Hümâyun, 86.

merkezden gelecek tâlimata göre hareket etmeleri gerekirdi. Ancak bu prosedür uzun sürdüğü için âsilerin kaçmalarına ve yakalanmamalarına sebep olabiliyordu. Böylece olaylara müdahale gecikip âsiler hemen cezalandırılmayınca bundan cesaret alan bazı köylülerin de vergilerini ödemekten kaçındıkları ve hatta isyana kalkıştıkları görülmektedir. Örneğin, Şevval 967 (Temmuz 1560) tarihli bir hükme göre Deبری kazasındaki Rumeli beylerbeyi Mustafa Paşa'nın haslarındaki vergileri toplamakla görevli olan Voyvoda Murad, şer'î mahkemeye gelerek adı geçen bölge reâyâsının köylülerine girmesine izin vermedikleri, adamlarına ok atıp yaraladıkları, ispence vergisini vermedikleri ve buna benzer birçok zulüm yaptıklarına dair şikâyetle bulunmuştur. Kadı bu şikâyeti tescil ettikten sonra durumu Dîvân-ı Hümâyun'a arz etmiştir. Bu arada adı geçen voyvoda köylere tekrar adam göndermiş ve "Şerî'ata gelün yoksa arz alınur" şeklinde onları uyarmıştır. Fakat köy halkı, voyvodanın gönderdiği adamlarına "Kurbimüzde olan âsî karyelere arz virildi, ne oldu?" diyerek yine itaat etmemişlerdir.¹¹³

İsyan ve eşkıyalık olaylarının teftişi mahallî kadılardan değil, "toprak kadıları"¹¹⁴ tarafından veya onların denetiminde yapıldığı birçok hükümde açık bir şekilde belirtilmektedir. Toprak kadıları, mahallî kadılardan farklı olarak padişahın aldıkları yetkiyle görevlendirildikleri eyalet ve sancaklarda seyyar halinde dolaşır, ehl-i örfü denetler, halkın şikâyetlerini dinler ve davalara bakarlar. Özellikle köylülerin ve ehl-i örfün bölgede isyan ve eşkıyalık yapanlar hakkında eyâlet, sancak kadıları veya Dîvân-ı Hümâyun'a arz ettikleri şikâyetler bu kadılar tarafından araştırılırdı.¹¹⁵ Nitekim sancakbeylerine gönderilen birçok hükümde, isyan eylemlerinin büyük bir ihtimam ve özenle toprak kadıları marifetiyle (tarafından) araştırılması ve ona göre hareket edilmesi buyurulmaktadır.¹¹⁶

Taşra bölgelerinden gelen şikâyetler üzerine Dîvân-ı Hümâyun tarafından toprak kadılarına teftiş-i âmm ve teftiş-i hâss (genel ve özel) olmak üzere iki türlü teftiş görevi verilmiştir. Eğer bir kadı sadece bir olayı teftiş etmek için görevlendirildiyse, onun başka davalara bakması ve yargılaması yasaktı.¹¹⁷ Meydana gelen eşkıyalık ve isyan olaylarının baş faillerini ortaya çıkarmak için genelde toprak kadılarına umumî teftiş yetkileri verilmiştir. Fakat kimi zaman bazı kadılar umumî teftiş görevini kötüye kullanarak ehl-i örf ile bir olup teftiş gerekçesiyle köylere gidip çeşitli yollarla reâyâyı soymuş ve onlardan kanun dışı yollarla mal almışlardır.¹¹⁸

Taşradaki idareciler kimi zaman isyancı ve eşkıyalarla gizli işbirliği yaptıkları için teftiş görevinin de gizlice yapılması emredilmiştir. Örneğin, 9 Receb 991 (29 Temmuz 1583) tarihinde, Ohri ve civardaki diğer sancakların muhafazasında görevli olan Mehmed Bey'e ve eski Bihlişte kadısı Hüseyin'e gönderilen bir hükümde, bazı sancaklarda birçok kuttâ-i tarîk

¹¹³ 3 Nolu MD., hk. 1332; 3 Numaralı Mühimme, 590.

¹¹⁴ Osmanlı Devleti'nde, 16. yüzyılın sonlarına kadar bütün eyaletlerde ve sancaklarda "toprak kadıları" adıyla seyyar kadılıklar vardı. Herhangi bir bölgede soruşturmayı gerektiren bir iş bu kadılar tarafından tahkik ve teftiş edilirdi. Köylülerin âsi, eşkıya, sancakbeyleri, subaşları, timar ve zeamet sahipleri taraflarından herhangi bir haksızlığa uğradıklarına dair Dîvân-ı Hümâyun'a arzedilen şikâyetler toprak kadıları tarafından araştırılırdı. Bu kadılar savaş zamanında ve olağanüstü durumlarda memleketteki asayişin sağlanmakla görevli olanlarla birlikte hareket eder ve hizmet ederdi (Uzunçarşılı, *İlmiyye Teşkilatı*, 126-127). Pakalin ise toprak kadılarının "toprağa yani gayrimenkule müteallik davaları yerinde dinleyen ve arazi hudutlarını sınırlayan kadı napleri" olduğunu belirtmiştir (Mehmet Zeki Pakalin, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi, 1983), "Toprak Kadıları", 3/520.) Ancak birçok mühimme hükmünden de anlaşıldığı üzere Pakalin'in bu görüşü doğru değildir.

¹¹⁵ Uzunçarşılı, *İlmiyye Teşkilatı*, 126; Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü", *BELLETEREN* 65/244 (Aralık 2001), 969.

¹¹⁶ Bkz. 7 Nolu MD., hk. 1754, 2206, 2526; 14 Nolu MD., hk. 832; 19 Nolu MD., hk. 15, 90; 3 Nolu MD., hk. 219; 27 Nolu MD., hk. 745; 29 Nolu MD., hk. 487; 30 Nolu MD., hk. 131; 42 Nolu MD., hk. 305; 48 Nolu MD., hk. 211; 49 Nolu MD., hk. 141; 60 Nolu MD., hk. 506.

¹¹⁷ Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin Fetvaları*, 133.

¹¹⁸ Halil İnalçık, "Adâletnâmeler", *BELGELER* 2/3-4 (1965), 72.

ve fesâd u şenâatın türemesinden bahsedilmektedir. Bu kadar ehl-i fesâdın haklarından gelinmemesinin ehl-i örfün ihmalinden, göz yummasından veya âsilerle işbirliği yapmasından kaynaklanmış olması ihtimaline binaen bu olayı araştırmak üzere görevlendirilenlerin bu işi gizli bir şekilde yapmaları ve ehl-i fesat ve isyan u tuğyanları sabit olanlara asla mecal vermeyip haklarından gelmeleri buyrulmaktadır.¹¹⁹

Teftiş görevini yürütenler gittikleri bazı yerlerde voyvoda ve kethüdâların görev başında olmadıkları gerçeğiyle karşılaşmışlardır. Bu sebeple müslüman ve zimmî reâyâ isyancılarından, eşkıyalardan ve hâricî düşman saldırılarından korunabilmek için bölgeye gelen müfettişlerden voyvoda ve kethüdâların sürekli bölgede bulunmalarını talep etmişlerdir. Aksi takdirde isyancılar ve deniz kıyılarından gelen düşmanlara karşı köylerinin korumasız olduğunu bildirmişlerdir. Mesela, 17 Muharrem 979 (11 Haziran 1571) tarihinde Avlonya kadısına gönderilen bir hükümde “*Nefs-i Avlonya'nın müslimanları ve keferesi (zimmîler) gelüp Fethden berü Avlonya'nın nisf niyâbeti beğlerin olup kethudâ vü voyvodaları içlerinde sâkin olmağla vilâyet hıfzolunup eşkıyâdan emn üzre idük. Hala şehir ümenâ elinde olup beğler ve âdemleri içlerinde olmamağla eğer deryâdan ve eğer Kurveleş âsilerinden halimüz harâbdur*”¹²⁰ diyerek şikâyette bulunmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nde beylerbeylik, sancakbeylik, alaybeylik, zâimlik, dizdarlık ve çavuşluk görevini yapanlara, yetkili oldukları alanlarda asayişini temin etme karşılığında haslar ve zeâmetler verilmiştir. Bu bölgelere “serbest timar” denilmiştir.¹²¹ Serbest timar bölgeleri belirli dokunulmazlıklarına sahipti. Bu dokunulmazlıklardan bir tanesi de suç işleyenlerin takibi ve para cezalarının toplanmasını gerektiren bir durumda ehl-i örfün serbest timar bölgelerine girip müdahale etme yetkisinin bulunmamasıydı.¹²² Böylece kendilerine serbest timar verilen devlet görevlilerinin bazıları bu hakkı suistimal ederek isyancıları ve eşkıyaları kendi bölgelerinde barındırmışlardır. Âsilerin serbest timarlara sığındıkları haberini alan yetkililer onları yakalamak ve durumları teftiş etmek için harekete geçtiklerinde timar sahipleri “*Timarımız serbestdür*” diyerek onları engellemiştir.¹²³ Mesela, 21 Muharrem 976 (16 Temmuz 1568) tarihli bir hükümde, Ohri beyinin sūdde-i saâdete gönderdiği bir mektupta Ohri kazasına tâbi Reka nahiyesinde âsi, hırsız ve harâmilerin çoğaldıkları ve her yerde bozgunculuk yaptıkları, sonra da serbest timarlara kaçıp sığındıkları belirtilmektedir. Suçluların serbest timarlarda saklandıkları haberini alan Ohri beyi hemen peşine düşmüştür. Fakat serbest timar sahipleri “*Karyelerimiz serbestdür. Sancakbeği tarafından dahlolunamaz*”¹²⁴ diyerek ona karşı çıkmışlardır.

Serbest timarlara sığınan eşkıya ve âsilerin fesatları gündün güne çoğalınca halk mahkemeye gidip şikâyette bulunmuştur. Sancakbeyi ve kadılar bu durumu merkeze bildirerek serbest timarların dokunulmazlık hakkının kaldırılması için talepte bulunmuşlar ve toprak kadılarının bilgisiyle ehl-i fesadın bulunduğu her yere girip suçluları teftiş etmek ve yakalayabilmek için izin istemişlerdir. Bu taleple ilgili Divân-ı Hümâyun'dan şöyle bir emir gönderilmiştir:

“Vusûl buldukda, bu bâbda gereği gibi mukayyed olup göresin; arzolandığı gibi olup anun gibi ehl-i fesâd kaçıp serbest karyelere varup sığınursa sâhiblerine

119 49 Nolu MD., hk. 521; Yıldız, 49 Numaralı Mühimme, 239.

120 14 Nolu MD., hk. 1403.

121 Ömer Lütfi Barkan, “Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 1/2 (1979), 18; Serbest timarlar hakkındaki bazı kanunnâme maddeleri için bkz. Selami Pulaha - Yaşar Yücel, “I. Selim Kanunnamesi (1512–1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları”, *BELGELER* 12/16 (1987), 30; Kurt Yılmaz, “I. Ahmed Dönemine Ait Bir Osmanlı Kanunnamesi”, *BELGELER* 31/35 (2010), 4-5.

122 Barkan, “Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı”, 19; Halil İnalçık, “Timar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/171.

123 51 Nolu MD., hk. 70.

124 7 Nolu MD., hk. 1754; Yıldırım, 7 Numaralı Mühimme, 2/288.

te'allül ü nizâ' itdürmeyüp mecâl virmeyüp ehl-i fesâdı tudup şer'le haklarından gelesin. Şöyle ki; ol serbest karyeler sâhibleri anun gibi kaçup karyelerine [sığnan] ehl-i fesâdı elevirmeyüp mu'in ü zahîr olup akçaların alup ol vechile te'allül ü nizâ' iderler ise isimleriyle yazup südde-i saâdetüme arzeye[sin] ki, dirlikleri âhara virile. Ammâ bu bahâne ile mücerred ahz ü celb için serbest timarlara dahlidüp mücrimi hârice iletüp "bedel-i siyâset" diyü akçaları alınmakdan hazer idüp mücrime günâh sâdır olduğu mahalde sâhib-i arz ma'rifeti ile fesâd ü şenâ'ati sâbit olup huccet virildükden sonra şer'le lâzım geleni icrâ idüp hılâf-ı şer' u kânûn kimesneye hmâyey itdürmeyesin."¹²⁵

Sonuç olarak isyan olaylarının araştırılması konusunda Osmanlı Devleti çok hassas davranmıştır. Merkeze bildirilmeden ve gerekli araştırmalar yapılmadan herhangi bir isyan olayında âsilerin köylerine saldırmak ve onları cezalandırmak kanun dışı bir hareket olarak kabul edilmiştir. Teftiş görevi isyan olayının büyüklüğüne göre bölge kadılarına veya doğrudan merkezden görevlendirilen mehâyif müfettişlerine verilmiştir.

2.3 İsyancıların İtaate Çağırılması

İslâm hukukunda isyancılarla fiilî savaşa girmeden önce onları itaate çağırmanın zorunlu (vâcip) olup olmadığı konusu tartışılan bir mesele olup mezhep imamlarının farklı görüşleri vardır. Hanefî mezhebinde, isyan eden reâyâ müslüman ise itaate çağrılmalarının müstehab olduğu ancak zorunlu olmadığı görüşü tercih edilmiştir.¹²⁶ Bu kurala göre âsi zimmîlerin ise itaate çağrılmaları evleviyetle gerekmez. Dolayısıyla devlet başkanı, âsiler ister müslüman ister zimmî olsun onları uyarmaya ve itaate çağırmaya gerek kalmadan müdahale emrini verme konusunda muhayyerdir.

Osmanlı sultanları isyan suçunda devlet başkanına tanınan takdir (muhayyerlik) hakkını kullanarak âsileri önce devlete itaate çağırmayı özellikle taşra bölgelerindeki ehl-i örf için zorunlu kılmışlar ve bu hususta din ve ırk ayrımı yapmamışlardır. Nitekim Mühimme Defterleri incelendiğinde isyan vak'alarıyla ilgili merkezden gönderilen hükümlerin tamamında isyancıların ırk ve din mensubiyetlerine bakılmadan, önce devletin buyruğuna çağrılmaları emredilmektedir. Her ne kadar Hanefî mezhebinde isyancıların itaate çağırılması vâcip görülüyorsa da devlet başkanı bu konudaki muhayyerlik hakkını kullanarak onu zorunlu kılabilir ve Hanefî fıkhnın dışına çıkmamış olur. Fakat sürekli isyan eden ve isyan süresince eşkıyalık yapanlara herhangi bir uyarı yapılmadan müdahale etmeye izin de verilmiştir. Örneğin, 979 (1571) yılında Rumeli beylerbeyine gönderilen bir hükümde, Draç kazasındaki reâyânın mahkemeye geldiği ve Ohri sancağından Müsye nahiyesindeki âsilerin, köylerini basıp yağmaladıkları için kendilerinden şikâyetçi oldukları zikredilmektedir. Bununla ilgili Dîvân-ı Hümâyün yeteri miktârda askerî birlikler hazırlandıktan sonra isyancıların üzerine gidilmesine ve elebaşlarının tutuklanmasına dair bir hüküm göndermiştir.¹²⁷ Görüldüğü üzere bu hükümde 'isyancıları devletin buyruğuna çağırma' kaydı zikredilmemiştir. Çünkü Müsye nahiyesi halkı sürekli isyan ve eşkıyalık yapmakla adı çıkmış bir kesimdi.

İsyancıları önce devletin buyruğuna çağırmadaki amaç kan dökmeden meseleyi hukukî yollarla ve sulh ile çözmektir. Eğer âsiler isyanlarından vazgeçer, devlete itaat eder ve mükellef oldukları vergilerini verirlerse kendilerine dokunulmazdı. Mesela, 15 Zilkade 978 (10 Nisan 1571) tarihinde Subaşı Sinan'ın oğlu Ahmed Çavuş'a gönderilen bir hükümde, Delvine'de isyan edenler hakkında bir hüküm gönderilmiş ve isyandan vazgeçip devlete itaat

¹²⁵ 7 Nolu MD., hk. 1754; Yıldırım, 7 Numaralı Mühimme, 2/288.

¹²⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/124, 127; Kâsânî, *Bedâi'u's-şanâi'*, 9/543; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 6/94.

¹²⁷ 3 Nolu MD., hk. 547.

edenlere dokunulmaması, sadece isyanda ısrar edenlerin haklarından gelinmesi buyrulmuştur.¹²⁸

İsyancıları devletin buyruğuna çağırma görevi genelde kadılara verilmiştir. Ayrıca bölgenin ileri gelen âyan ve eşrafının da isyancıları ikna etmek için görevlendirildikleri görülmektedir. Zira geçmişte toplumun âyan ve eşrafı kimi zaman devlet yetkilileri ve kanunlardan daha etkili olabilmiştir. Osmanlı Devleti de âsilerle doğrudan çatışma yerine çeşitli yöntemlerle asayiş temine öncelik vererek isyancıları devletin yanına çekmek için bölgenin nüfuzlu kişilerinden de yararlanmıştı. Örneğin, 1 Ramazan 990 (19 Eylül 1582) tarihinde Ohri beyine ve İşim kadısına gönderilen bir hükümde, isyana kalkışan Müsye ahaliyle görüşmek için saygın birkaç Müslüman gönderilmiştir.¹²⁹

2.4 Görevinde İhmali Bulunan Yöneticilerin Cezalandırılması

Osmanlı Devleti'nde idarî makamlara atama yapılırken, bazı suistimaller hariç, genelde liyakate riayet edildiği ve bu konuda başarılı bir politika izlendiği bilinmektedir. Bunu sağlamak için de herhangi bir idarî göreve tayin edilen ehl-i örf, görevini başarılı bir şekilde icra edemediği yahut yasalara aykırı davrandığı takdirde azilden siyasete kadar uzanan farklı cezalara çarptırılmıştır. Nitekim birçok ordu komutanı, sancakbeyi, beylerbeyi, paşa ve hatta sadrazamlar görevinde başarısız olduğunda azil, sürgün veya siyasetle cezalandırılmışlardır. Bu akıbetin bilincinde olan devlet görevlileri, tayin oldukları görevde uzun zaman kalabilmek ve daha iyi ve yüksek bir makama gelebilmek için başarılı olmak zorunda idiler.

Görevini hakkıyla yerine getiremeyip halka zulüm ve haksızlıklar yapan, onların ayaklanmalarına ve toplumda kargaşa çıkmasına yol açan yetkililer sebep oldukları olayın boyutlarına göre uyarılar yapıldı. Uyarılmalarına rağmen görevini ihmal ve suistimale devam edenler ise siyasete varan farklı cezalara çarptırılabilirlerdi. Taşra bölgelerine tayin edilen bazı sancakbeylerinin kendi sancaklarında kalmayıp daha güzel ve daha rahat edebilecekleri yerlere giderek görevlerini ihmal ettikleri ve emniyeti sağlamadıkları hükümlerde belirtilmektedir. Sancakbeylerinin uzun zaman sancakta bulunmamları sebebiyle oluşan boşluktan istifade eden bazı köylüler isyan ve eşkıyalığa kalkışmışlardır. Mesela, 4 Rebülâhir 976 (26 Eylül 1568) tarihinde Delvine sancakbeyine gönderilen bir hükümde, kendisinin tayinden beri sekiz ay geçmesine rağmen Delvine'de sadece yirmi gün kaldığı ve çeşitli yerlere seyahat ederek sancağını başıboş bıraktığı için bazı köylerin isyanına müsebbip olduğu belirtilmiştir. Bu ihmalden dolayı anılan sancakbeyi merkezden gelen bir emirle uyarılmış ve kendi sancağına derhal varması, sancağını en iyi şekilde hâricî düşmanlardan ve dahilî eşkıya ve isyancıardan koruması emredilmiştir.¹³⁰

Sancakbeylerinin idarî işler dışında şer'î meselelere müdahale etmeleri yasaklanmış ve bu hususta sert bir şekilde uyarılmışlardır. Davalara bakma ve yargılama sadece kadılara verilen bir yetki olduğu için kadı dışında bölgenin sancakbeyi de olsa, davalara bakması ve yargılması yasaklanmıştı. Örneğin, 4 Rebülâhir 976 (26 Eylül 1568) tarihinde Delvine sancakbeyine gönderilen bir hükümde, halka "*Kâdîya varmayun*" diyerek davalara bakma ve yargılama yetkisini üstlendiği belirtilmektedir. Bölgenin kadısı bu durumu merkeze bildirince söz konusu sancakbeyine hemen uyarı gelmiş ve şer'î davalara karışmamasına dair hüküm gönderilmiştir.¹³¹ Zira sancakbeylerinin en temel görevi sancaktaki halkın emniyetini sağlamaktı. Dolayısıyla başta sancaktaki ahaliye olmak üzere devlete de büyük zarar veren isyan ve eşkıyalık olaylarını önceden tahmin etmek ve gerekli tedbirlerini almak sancakbeylerinin görevlerini layıkıyla yapıp yapmadıklarını gösterirdi. Bu sebeple, isyan

¹²⁸ 12 Nolu MD., hk. 390; Yıldırım, 12 Numaralı Mühimme, 1/279.

¹²⁹ 48 Nolu MD., hk. 266, 274.

¹³⁰ 7 Nolu MD., hk. 2147; Yıldırım, 7 Numaralı Mühimme, 3/94.

¹³¹ 7 Nolu MD., hk. 2147; Yıldırım, 7 Numaralı Mühimme, 3/94.

eylemleri meydana geldiğinde isyancı ve eşkıyaya askerî müdahale yapılmadan önce bölge sancakbeyleri araştırılırdı. Onların bu hususta göz yummaları veya ihmalkâr davranıp davranmadıkları tespit edilirdi. Şayet sancakbeylerinin bu olaylara göz yumdukları veya ihmalkâr davrandıkları ortaya çıkarsa, görevden alınır veya cezalandırılırlardı. Mesela, 4 Rebûlâhîr 976 (26 Eylül 1568) tarihinde Avlonya sancakbeyine ve kadısına gönderilen bir hükümde, Avlonya'da otuz kadar harâminin meşale ile evler bastıkları, Nurullah adında birinin babasını öldürdükleri ve mallarını yağmaladıkları, İstefeli Kasım adlı yeniçerinin ve diğer müslümanların emanet mallarını gaspettikleri, kendilerine mâni olmak için bazı müslümanlar harekete geçtiklerinde onlardan birini öldürüp ikisini yaraladıkları, ikinci gecede bir zimmînin evini yağmaladıkları, üçüncü gecede şehre yakın olan İskovkorda köyünde Ali adında birinin evini basıp eşini yaktıkları ve çocuklarına işkence yaptıkları, akçelerini ve diğer değerli eşyalarını aldıkları, yaklaşık olarak 30 bin akçe nakit ve 150 bin akçeye yakın değerde mallarını da yağmaladıkları belirtilmiştir. Harâmilerin bu zulmüne uğrayanlar bölgenin subaşısına gidip durumu bildirmişlerse de subaşı onlara aldırmamıştır. Bunun üzerine bölge halkı, sancak yetkililerinin ehl-i fesada göz yumduklarını, onları tutuklamak için harekete geçmediklerini ve yakaladıkları âsi ve eşkıyaya herhangi bir ceza vermeden serbest bıraktıklarını merkeze bildirmişlerdir. Reâyânın bu şikâyeti üzerine İstanbul'dan şöyle bir hüküm gönderilmiştir:

“Bir vilâyete sancakbeği nasbolunmakdan murâd-ı hümayûnum ol yirün zabt u sıyâneti ve reâyâsının hıfz u hirâseti ve zuhûr iden ehl-i fesâdun elegetürülüp şer'le haklarından gelinmekdür. Bu bâbda sen ki sancakbeğsün, 'itâb u 'ikâba müstehakk olmuşsundur. Sancağunda husûsan bir kasabada ehl-i fesâd cem' olup meşâle ile ev basup âdem katlidüp esbâbı gâret ideler, sen mukayyed olmayasın, 'adem-i kudretünden veyâhûd ehl-i fesâda nev'an ruhsat virmendendir. Yohsa senün veyahûd voyvodan mârifetiyle midür, sebep nedür?”¹³²

Halkı hâricî düşmanlardan ve dahilî eşkıya ve âsilerden korumak ve emniyetini sağlamak ehl-i örf vasfıyla en başta sancakbeylerin görevi olmakla birlikte bölgedeki asayişin herhangi bir sebeple sağlanamaması durumunda kadılar da devreye girmeye ve asayişin sağlamaya yetkiliydiler. Dolayısıyla sancakbeyleri ve kadılar, ihmalkâr davranıp haksızlıklara göz yumduklarının tespit edilmesi halinde görevlerini layıkıyla yapmadıkları için azil veya başka bir cezaya tâbi tutulabilirlerdi. Örneğin, 12 Rebûlâhîr 976 (4 Ekim 1568) tarihinde Avlonya beyine gönderilen bir hükümde, halen Avlonya sancağına bağlı bazı yerlerde halkın evlerine baskın yapıldığı ve kimi insanların öldürüldüğü, birçok ehl-i fesadın zuhur edip ortalıkta dolaştığı bildirilmiştir. Hâlbuki sancaklara sancakbeyi ve kazalara kadılar atamanın amacı halkı ehl-i fesattan koruma ve oradaki emniyetini sağlama olduğu belirtilmektedir. Bu husus hükümde şöyle ifade edilmiştir:

“Vusûl buldukda, ehl-i fesâdı her kande ise elegetürüp toprak kâdîları ma'rifeti ile şer'le lâzım geleni icrâ idüp sancağını ehl-i fesâd ü şenâ'atden pak idüp şöyle ki; ihmâl olunup ehl-i fesâdun hakkından gelinmeye, özrün makbûl olmayup mu'âteb ü mu'âkab olman mukarrerdür; ana göre basîret üzre olasun. Amma bu bahâne ile bî-günâh olup kendü hallerinde olanlara dahl ü tecâvüz olunmakdan ve hılâf-ı şer'-i kavîm iş olmakdan ziyâde ihtiyât üzre olasun.”¹³³

İsyan ve eşkıyalık hareketlerine göz yuman, görevini layıkıyla yerine getiremeyen ve bu olayların üstesinden gelemeyen sancakbeylerinin yerine daha güçlü sancakbeyleri tayin edilirdi. Mesela, 1577 yılının Şubat ayında İlbasan sancağında çıkan isyanların hakkıyla bastırılmaması ve yeteri kadar önlemlerin alınmaması sebebiyle mevcut Alâüddevle

¹³² 7 Nolu MD., hk. 2137; Yıldırım, 7 Numaralı Mühimme, 3/89-90.

¹³³ 7 Nolu MD., hk. 2206; Yıldırım, 7 Numaralı Mühimme, 3/123-124.

sancakbeyi azledilmiş ve onun yerine Bayezid adlı biri atanmıştır.¹³⁴ Bayezid Bey kendi sancağındaki isyanları bastırması olmalı ki Dîvân-ı Hümâyûn 13 Rebîülevvel 985 (31 Mayıs 1577) tarihinde ona başka bir hüküm göndererek Kurveleşliler'in isyanlarını da bastırmak için Delvine beyinin yardımına gitmesini emretmiştir.¹³⁵

Menfaat elde etmek için isyancı ve eşkıya ile işbirliği yaparak görevlerini suistimal eden devlet görevlilerine her zaman ve her toplumda olduğu gibi Osmanlılar'da da rastlanmaktadır. Bunlar âsi ve harâmîlerin halktan yağmaladıkları mallardan bir kısmını kendilerine vermek üzere onlara göz yummuşlardır. Bazen ehl-i fesadı yakaladıktan sonra ceza vermeden para karşılığında onları serbest bıraktıkları da olmuştur. Ayrıca kendi bölgelerinde asayiş sağlamaya sorumlu olan ve bunu yapamadıkları takdirde cezalandırılacaklarını bilen bazı yetkililer de diğer sancaklardaki harâmî ve âsilerle işbirliği yapmış, para karşılığında onlara göz yummuşlardır. Örneğin, 29 Rebîülâhir 980 (8 Ağustos 1577) tarihinde İskenderiyye beyi Mehmed Bey'e gönderilen bir hükümde, Yahya adlı bir voyvodanın ehl-i fesada "*Bizüm toprakda harâmîlik eylemen âhar toprakda eylen bana dahı hisse virün*" diyerek onlara ruhsat verdiği belirtilmektedir. Harâmî ve âsilerle işbirliği yapıp para karşılığında onlara göz yuman ehl-i örfün, önce hapsedilmeleri ve durumlarının merkeze bildirildikten sonra gelecek tâlimatlara göre hareket edilmesi emredilmektedir.¹³⁶

2.5 İsyancıların Sarp Yerlerden Düz Arazilere İndirilmesi

Yaklaşık beş asır gibi uzun bir zaman diliminde ve üç kıta gibi geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlı Devleti'nin her bölgede tam bir hâkimiyet sağladığı söylenemez. Özellikle dağlık ve çöl bölgelerinde tam bir hâkimiyetin kurulması güç olduğundan merkezî hükümet genelde yerel halktan birini yönetici seçerek onun devlete bağlılığını sağlamaya çalışmıştır. Buna rağmen kimi zaman bazı aşiretler ve köylüler yerleşim yerlerinin çöl, dağlık ve ormanlık olmasından istifade ederek kanunlara uymayıp isyana kalkışmış, vergileri ödememiş, ticaret ve kervan yollarını kesmiş, civar köylere saldırmış, reâyânın mallarını yağmalamış ve benzer birçok eylemde bulunmuşlardır. Devlet güçleri bu yüksek ve dağlık bölgelere kolayca nüfuz edemedikleri için çoğu zaman âsi ve harâmîleri yakalayamamışlardır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Arnavutluk'ta meydana gelen isyanların neredeyse tamamı sarp ve dağlık bölgelerde meydana gelmiştir. Dağların tepelerinde ve dar vadilerde yaşayan Arnavut köylüleri birbirinden uzak ve bağımsız bir hayat sürdürüyorlardı. Fâtih Sultan Mehmed ile birlikte merkezîleşen Osmanlı Devleti'nin her şeyi kesin kurallara ve kanunlara bağlamaya çalışması, Arnavut köylülerinin alışık oldukları tabiat ve geleneklere aykırıydı. Bu yüzden birçok köylü özellikle devletin koyduğu vergilere ve timar sistemine karşı çıkarak isyana kalkışmıştır. Çok cesur ve dayanıklı bir yapıya sahip olan dağlı Arnavutlar sürekli isyan çıkarmakla birlikte kendi içlerinde birlik ve beraberlik oluşturamadıklarından devlet bu isyanlarını siyasi bir tehlike hareketi olarak görmemiştir.¹³⁷

Ancak yüksek dağları mesken edinen âsiler sadece vergilerden kurtulmakla kalmamış, geçimini sağlamak için kendi halinde olan köylülere sürekli saldırıp mallarını yağmalamış, ticaret yollarını kesmiş ve bölgede büyük karışıklıklar çıkarırmışlardır. Bu yüzden bölge sancakbeyleri onların haklarından gelmek için merkezî idareye devamlı arzlar gönderip isyancı ve eşkıyaları yakalayıp cezalandırmak üzere izin istemişlerdir. Dîvân-ı Hümâyûn'dan gelen tâlimatlar doğrultusunda hareket eden yetkililer, âsilerin köylülerine vardıklarında sadece

¹³⁴ 30 Nolu MD., hk. 6.

¹³⁵ 30 Nolu MD., hk. 280.

¹³⁶ 19 Nolu MD., hk. 589; Muharrem Bostancı, 19 Numaralı Mühimme Defteri: Tahlil-Metin (İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 414-415.

¹³⁷ İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt: VII. Ketibe: Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481*, tsh-thk-çev. Muhammed İbrahim Yıldırım, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 183; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), 2/651.

yaşlılar, kadınlar ve çocuklarla karşılaşılardı. Çünkü savaşabilecek durumdaki erkekler köylerinden kaçıp dağlardaki mağaralara ve ormanlıklara saklanırlardı.¹³⁸ Böyle bir durumla karşılaşan sancakbeylerinin tekrar Dîvân-ı Hümâyûn'a mektup yazmaları ve oradan gelecek diğer tâlimata göre hareket etmeleri gerekirdi. Genel olarak bu konuyla ilgili merkezden gelen emirler yüksek ve sarp yerlerdeki âsi köylülere düz arazilere indirmek ve bu şekilde onları kontrol altına almak yönündeydi. Âsilerin aile fertlerini, mal ve hayvanlarını alıp düz bir mevkide yerleştirmekle güçleri kırılmış ve bu şekilde kontrol altında tutulmuş olurdu.¹³⁹

Düz arazilere iskân politikası her isyan olayında uygulanmayıp genellikle devamlı isyan eden ve bunu alışkanlık haline getiren, diğer köylere ve ticaret yollarına saldırıp malları yağmalayan köylülere yönelik olmuştur. Ancak âsi de olsa reâyânın yerleşim yerlerini değiştirmek, bölgedeki devlet görevlilerin kararıyla değil, merkezden izin alınmakla mümkündür.

İsyanları bastırılan âsileri düz arazilere yerleştirme yöntemi genelde başarılı olmakla birlikte bazen işe yaramadığı ve yetersiz kaldığı da görülmektedir. Şöyle ki dağlık bölgelerden indirilip düz arazilere yerleştirilen âsilerin uzun bir zaman geçmeden oturdukları evleri yakıp eski köylerine döndükleri ve bunları gören diğer köylülerin de aynı şekilde davrandıkları bazı hükümlerde bildirilmektedir. Sürekli yüksek dağlarda yaşayan ve genelde hayvancılıkla uğraşan Arnavut köylülere merkeze yakın düz yerleşim yerlerinde yaşamaya alışık değillerdi. Ayrıca dağlık coğrafyanın da verdiği başı buyruk tabiat onların düzen ve kanunlara karşı çıkmalarına, tahrir defterlerinde kaydolmamalarına ve vergi ödememelerine etkili olmuştur. Âsi Arnavutlar'ın düz yerlerden kaçıp eski yüksek ve dağlık bölgelere yerleşmelerinin amacının kanunlara itaat etmemek, haraç ve diğer vergilerini ödememek, eski isyan âdetini devam ettirmek olduğu hükümlerde açık bir şekilde zikredilmektedir. Mesela, Rebülevvel 968 (Kasım 1560) tarihinde Delvine beyine gönderilen bir hükümde, düz arazilere yerleştirildikten sonra kaçıp eski yerleşim yerlerine giden âsilere neden böyle bir şey yaptıkları sorulunca "*Kadîm-i sa'b yirlerimize göç itmekden murâd, şer'-i şerîfe iâ'at itmeyüp harâç ve sâir hukûk virmeyüp kadîm isyânımızda olan âdetimiz üzere olmakdur*"¹⁴⁰ şeklinde cevap vermişlerdir.

Dağlık bölgelerde oturan ve kanunlara karşı çıkan bu âsilerin düz arazilere yerleştirildikten sonra eski köylerine kaçanlara tekrar elçi gönderilir ve düz yerlere inmeleri emredilirdi. Bu daveti kabul etmeyip isyanlarına devam ederlerse, isyanlarını bastırmak için köylere askerî birlikler gönderilir ve âsilerin elebaşlarının öldürülmeleri emredilirdi.¹⁴¹ Örneğin, 13 Muharrem 968 (4 Ekim 1560) yılında Delvine sancakbeyine gönderilen bir hükümde, Kurveleş nahiyesinde isyan ve tuğyan ile adı çıkmış olan Julab köyü ahalisi eskiden beri isyan üzere olduğu için emr-i şerîfiyle oturdukları yüksek ve dağlık bölgelerden indirilerek yarısı Delvine semtindeki Edrenmiş(?) mahallesine ve diğer yarısı Karvik(?) Kalesi'ne yakın bir yere yerleştirilmeleri emredilmiştir. Böylece isyanları başarılı bir şekilde bastırılmış ve devletin buyruğu altına girmeleri sağlanmıştır. Fakat daha sonra adı geçen bu köylülerin yerleştirildikleri mahallelerden kaçıp tekrar eski yerleşim yerlerine döndükleri ve eski isyan âdetini devam ettirdiklerine dair Dîvân-ı Hümâyûn'a arzedilmiştir. Ayrıca bunları gören diğer köylülerin de onları örnek alarak eski meskenlerine döndükleri ve fesat çıkarmaya devam ettikleri hükümlerde belirtilmiştir.¹⁴²

Venedik Devlet arşivi belgelerinde de düz arazilerde yaşayan bazı Arnavutlar'ın devletin nizamına uyma ve vergi ödeme kendilerine zor geldiği için kimi zaman aile fertlerini, mal ve mülklerini yanına alarak yüksek ve dağlık bölgelere kaçıp bağımsız bir şekilde

¹³⁸ 49 Nolu MD., hk. 150; Hasan Yıldız, 49 Numaralı Mühimme Defteri: Tahlil ve Metin (İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 68.

¹³⁹ Bununla alakalı hükümler için bkz. 36 Nolu MD., hk. 707; 42 Nolu MD., hk. 305; 58 Nolu MD., hk. 126.

¹⁴⁰ 3 Nolu MD., hk. 1643; Aykut, 3 Numaralı Mühimme, 732.

¹⁴¹ 48 Nolu MD., hk. 424; 58 Nolu MD., hk. 126.

¹⁴² 3 Nolu MD., hk. 1588, 1643; Aykut, 3 Numaralı Mühimme, 705, 732.

yaşamayı tercih ettikleri belirtilmektedir. Böylece bu yerlere yerleşen âsi Arnavutlar'ın sürekli Osmanlı askerlerinin kendi bölgelerine girmelerine engel oldukları ve girmeye çalışanlara silahla karşılık verdikleri ifade edilmektedir.¹⁴³

Devletin emirlerine itaat etmeyerek düz arazilere yerleşmek istemeyen âsilerden savaşılabilecek durumda olan ve elebaşılık yapanlara siyaset cezası uygulanmıştır. Kadın, çocuk, yaşlılar ve yakalanan diğer âsiler ise zorla sarp yerlerden düz arazilere indirilmiştir.¹⁴⁴ Örneğin, 18 Rebîülevvel 985 (5 Haziran 1577) tarihinde Ohri beyi Sinan Bey'e gönderilen bir hükümde şu bilgiler yer almaktadır: Akçahisar kadısının gönderdiği bir mektupta yüz hâneli Müsye nahiyesi âsilerinin bir sene önce ferman olunan avârızı vermedikleri, ayrıca inat edip devletin kanunlarına karşı çıkıp eski isyanlarını devam ettirdikleri haber verilmiştir. Mevcut askerî birliklerle köylerine varmak ve avârızları tahsil etmenin imkânsız olduğunu merkeze bildiren Ohri sancakbeyi âsilerin haklarından gelebilmenin ancak İskenderiyye, Prizren ve Dukakin sancakbeylerinden gelecek yardımlarla mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Bununla ilgili olarak Ohri beyine gönderilen bu hükümde, bahsi geçen diğer sancaklardan da yardım alarak Müsye nahiyesinin ahalisine haber gönderip avârız ve haraçların tekrar talep edilmesi ve eğer inat edip karşı çıkarlarsa üzerlerine varılması ve zorla düz arazilere indirip dağlara kaçmalarına izin verilmemesi buyurulmuştur. Buna rağmen düz yerleşim yerlerine inmeye karşı çıkarlarsa ve isyanlarında ısrarcı olurlarsa, elebaşılarının yakalanması ve öldürülmesi emredilmiştir.¹⁴⁵

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde birçok ayaklanma meydana gelmekle birlikte Tanzimat'a kadar çıkan kanunnâmelerde doğrudan isyan suçunu tanımlayan ve düzenleyen herhangi bir maddeye rastlanmamıştır. Birçok hukukî meseleleri düzenleyen kanunnâmelerde isyan suçuyla ilgili hiçbir maddenin bulunmaması araştırılmaya değerdir. Bununla birlikte Dîvân-ı Hümâyûn'a arzedilen ve karara bağlanan meseleler arasında en çok isyan ve eşkıyalık olaylarının yer aldığı ve bu eylemleri gerçekleştiren faileri hakkında "âsi", "eşkiyâ", "haramî", "ehl-i fesâd", "bâğî", "ehl-i bağy", "tâyife-i bâğiye", "erbâb-ı bağy" gibi ifadeler kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu tür eylemlerde bulunanların bazıları her ne kadar âsi olarak nitelenmiş olsa da devlet güçleriyle karşı karşıya gelmekten ve onlarla çarpışmaktan kaçındıkları için eylemleri hukuken isyan suçu kategorisinde değerlendirilmemiştir. 16. yüzyılın sonunda başlayan ve 17. yüzyılın başında giderek yaygınlaşan Celâlî İsyanları'nu ifade etmek için "celâlî", "suhte" ve "levend" kavramları kullanılırken Arnavutluk'taki isyanlar için "âsi keferî köyler ahali" ibaresinin kullanıldığı görülmektedir. Bu tutum Anadolu'daki isyanların çoğunun "yeniçeri", "sipahi", "levend" ve "suhte" gibi askerî sınıfa mensup kişiler ve medrese talebeleri zümresince gerçekleştirilmesine karşılık Arnavutluk'taki isyanların tamamının reâyâ statüsünde zimmî köylüler tarafından çıkarılmasıyla ilişkilidir.

Klasik fıkıh ve fetva literatüründe isyan suçu anlamında hemen hiç kullanılmayan "isyan/âsi" kavramının Osmanlı döneminden itibaren, özellikle şeyhülislâmların fetvalarında, Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) ile birlikte kullanılmaya başladığı görülmektedir. Ancak fetvalarda bu kavramın muhatabı âsi zimmîler olup Müslümanların isyanları fıkıh kaynaklarında geçen "bağy", "bâğî", "buğât" ve "hurûc" (devlet başkanının itaatinden çıkma) gibi kavramlarla ifade edilmiş; isyan kelimesi nâdiren eşkiyaların eylem ve hareketlerini ifade etmek için de kullanılmıştır.

¹⁴³ Zamputi, *Dokumente të Shekujve XVI-XVII Për Historinë e Shqipërisë*, 1/222-223.

¹⁴⁴ 3 Nolu MD., hk. 1643; 30 Nolu MD., hk. 333; Aykut, 3 Numaralı Mühimme, 732.

¹⁴⁵ 30 Nolu MD., hk. 580. Buna benzer diğer hükümler için bkz. 3 Nolu MD., hk. 43; 31 Nolu MD., hk. 374; 35 Nolu MD., hk. 1044; 36 Nolu MD., hk. 21, 707; 43 Nolu MD., hk. 81.

İsyan olaylarının araştırılması konusunda Osmanlı Devleti çok hassas davranmış, merkeze bildirilmeden ve gerekli araştırmalar yapılmadan herhangi bir isyan olayında âsilerin yerleşim yerlerine askerî müdahale yapmak ve onları cezalandırmak kanun dışı bir hareket kabul edilmiştir. İsyan olaylarının teftişi genelde toprak kadıları tarafından veya onların denetiminde yapılmıştır. Araştırma sonunda isyanın idarî sınıfın bir zulmü nedeniyle çıktığı tespit edildiğinde buna sebep olan kişiler cezalandırılmıştır. Eğer isyan başka bir gerekçeyle meydana gelmişse âsiler önce itaate çağrılmış ve ancak isyancıların devlet güçlerine karşılık vermesi halinde onlarla savaşılmıştır. Bu şekilde kanun ve şeriat birbiriyle uyumlu bir şekilde uygulanmıştır. Osmanlı Devleti isyancı gruplarla savaşa girmeden önce onlarla anlaşmak için muhtemel bütün yöntemlere başvurmuş, savaşa ise sulhun mümkün olmadığı durumlarda izin vermiştir. Ayaklanmanın büyüklüğüne göre ya merkezden asker gönderilmiş veya isyanın meydana geldiği sancaktaki askerî birlikler sevk edilmiştir. Fakat sürekli isyan eden ve bunu adet haline getirenlere herhangi bir uyarı yapılmadan askerî müdahale için izin verilmiştir. Bütün bunlar isyan eylemlerinin evvela hukukî yollarla çözülmesine önem verildiğini ve Osmanlı Devleti'nin isyancılara karşı hukuk dışı yollara başvurmadığı, aşırı güç kullanmadığı ve keyfî muamelelerde bulunmadığını göstermektedir.

Kaynakça

- Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704). haz. Abdülkadir Özcan. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 2000.
- Akgündüz, Ahmed. *İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı: Kamu Hukuku*. 3 Cilt. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2012.
- Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992.
- Aksan, Virginia H. "Manning a Black Sea Garrison in the Eighteenth Century: Ochakov and Concepts of Mutiny and Rebellion in the Ottoman Context". *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire*. ed. Jane Hathaway. Wisconsin: University of Wisconsin, 2002.
- Aydın, M. Akif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Yayınları, 14. Basım, 2017.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Lugati, 2008.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 1/2 (1979), 4-28.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Türkiye'de Sultanların Teşriî Sıfat ve Salahiyetleri ve Kanunnâmeler". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 11 (1947).
- Barkey, Karen. *Empire of Difference: The Ottomans in the Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Barkey, Karen. *Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*. çev. Zeynep Altok. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Bayramoğlu, Ömer. *73 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi* (s. 277-433). Bitlis Eren Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Bostancı, Muharrem. *19 Numaralı Mühimme Defteri: Tahlil-Metin*. İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Ceşşâş, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî er-Râzî. *Ahîkâmu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed eş-Şâdiq Kâmhâvî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru ihyâi't-turâsî'l-'arabi, 1992.
- Çakır, İbrahim Eten. *10 Numaralı Mühimme Defteri'nin* (s. 179-356) *Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*. Atatürk Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans, 2006.
- Demirtaş, Necati. *Fetvalarıyla Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 2. Basım, 1983.
- Düzenli, Pehlül. *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Ekinci, Ekrem Buğra. "Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü". *BELLETEREN* 65/244 (Aralık 2001), 959-1005.
- Hammer, Joseph Freiherr Von. *Büyük Osmanlı Tarihi*. thk. Erol Kılıç - Mümin Çevik. 18 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1989.
- Heyd, Uriel. *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. New York: Oxford University Press, 1973.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. 'Abdulvâhid es-Sivâsî el-Ma'rûf. *Fethu'l-kadir*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 2003.
- İdrîs-i Bitlisî. *Heşt Behişt: VII. Ketîbe: Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481*. çev. Muhammed İbrahim Yıldırım. thk. Muhammed İbrahim Yıldırım. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

- İlgürel, Mücteba. "Eşkıya (Osmanlılar'da Eşkıyalık Hareketleri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/466-469. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- İnalçık, Halil. "Adâletnâmeler". *BELGELER* 2/3-4 (1965), 49-145.
- İnalçık, Halil. *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar - I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu (Klasik Çağ, 1300-1600)*. çev. Rüşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- İnalçık, Halil. *Osmanlıda Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2. Basım, 2000.
- İnalçık, Halil. "Şikâyet Hakkı: 'Arz-i Hâl ve 'Arz-i Mahzarlar". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 7-8 (1988), 33-54.
- İnalçık, Halil. "Timar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/168-173. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- İpşirli, Mehmet. "Sadrazam". *İslam Ansiklopedisi*. 35/414-419. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Jennings, Ronald C. *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon*. İstanbul: İsis Yayıncılık, 1999.
- Jorga, Nicolae. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. çev. Nilüfer Epçeli. 2 Cilt. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâi'u's-şanâi' fi tertibi's-şerâi'*. thk. Ali Muhammed Mu'avvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2003.
- Mumcu, Ahmet. *Dîvân-ı Hümayun*. İstanbul: Birey ve Toplum Yayınları, 2. Basım, 1986.
- Mumcu, Ahmet. "Dîvân-ı Hümayun". *İslam Ansiklopedisi*. 9/430-432. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Mumcu, Ahmet. *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*. Ankara: Phoenix, 4. Basım, 2017.
- Mumcu, Ahmet. *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*. Ankara: Phoenix Yayınları, 3. Basım, 2007.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Devleti'nde Kadı*. İstanbul: Kronik Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Özel, Ahmet. *İslam Hukukunda Ülke Kavramı Dârulislâm Dârulharb*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım.
- Özel, Ahmet. "Klasik İslâm Devletler Hukukunda Ülke Kavramı ve Günümüzdeki Durum: İbn Teymiyye'nin Mardin Fetvası ile Benzeri Diğer Bazı Fetvalar". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2012).
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi, 1983.
- Paşazade, Orhan. *9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569-1570) Özet ve Transkripsiyon*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2006.
- Pulaha, Selami - Yücel, Yaşar. "I. Selim Kanunnamesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları". *BELGELER* 12/16 (1987), 1-99.
- Rruga, İilir. "İskender Bey İsyanlarının Dinî Boyutu ve Papalıkla İlişkileri". *Dini Araştırmalar Dergisi* 21/53 (Aralık 2018), 175-202.

- Rruqa, İilir. *Osmanlı Arnavutluk'unda Hıristiyanlık ve İslâmiyet (XVI. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*. Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Rruqa, İilir. “‘Öteki’ ve ‘Ötekilik’ Bağlamında Osmanlı'nın Arnavut Gayrimüslimlere Yaklaşımı”. *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2021), 71-88.
- Sami, Şemseddin. *Kamus-ı Türki*. İstanbul: Dersaadet, 1933.
- Semerqandî, Alâüddîn Ebûbekir Muḥammed b. Aḥmed. *Tuḥfetu'l-fuḳahâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Seraḥsî, Ebû Bekr Şemsü'l-e'imme Muḥammed b. Ebî Sehl Aḥmed es-. *el-Mebsûṭ*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Sönmez, Ferdi. *73 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (s.277-433)*. Bitlis Eren Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi, b. Şeyh Mehmed. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*. İstanbul: Süleymaniyye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, 000138.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Velî b. Yûsuf. *Mecmû'atü'l-Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, 000151.
- Wittmann, Richard. *Before Qadi and Grand Vizier: Intra-Communal Dispute Resolution and Legal Transactions among Christians and Jews in the Plural Society of Seventeenth Century Istanbul*. Harvard University History and Middle Eastern Studies, Doktora Tezi, 2008.
- Yaman, Ahmet. “Seleb”. *İslam Ansiklopedisi*. 36/398-399. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Yeniçeri, Celal. “Mezâlim”. *İslam Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Yenişehirli Abdullah Efendi. *Behcetü'l-Fetâvâ*. haz. Süleyman Kaya ve diğerleri. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Yetkin, Aydın. “Dîvân-ı Hümâyûn”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 5/5 (Temmuz 2012), 353-390.
- Yıldız, Hasan. *49 Numaralı Mühimme Defteri: Tahlil ve Metin*. İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Yılmaz, Kurt. “I. Ahmed Dönemine Ait Bir Osmanlı Kanunnamesi”. *BELGELER* 31/35 (2010), 1-48.
- Zamputi, Injac. *Dokumente të Shekujve XVI-XVII Për Historinë e Shqipërisë*. 3 Cilt. Tiranë: Akademia e Shkencave, Instituti i Historisë, 1989.
- 3 Numaralı Mühimme Defteri. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dîvân-ı Hümâyûn Defterleri.
- 3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968 / 1558-1560. haz. Nezihi Aykut ve diğerleri. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993.
- 5 Numaralı Mühimme Defteri. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dîvân-ı Hümâyûn Defterleri.
- 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) Özet ve İndeks. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993.
- 6 Numaralı Mühimme Defteri. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dîvân-ı Hümâyûn Defterleri.

- 6 Numaralı Mühimme Defteri (972 / 1564–1565) (Özet-Transkripsiyon ve İndeks). haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri. 2 Cilt. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995.
- 7 Numaralı Mühimme Defteri. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dîvân-ı Hümâyûn Defterleri.
- 7 Numaralı Mühimme Defteri (975–976 / 1567–1569) Özet - Transkripsiyon - İndeks. haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri. 4 Cilt. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1998.
- 9 Numaralı Mühimme Defteri. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dîvân-ı Hümâyûn Defterleri.
- 10 Numaralı Muhimme Defteri. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dîvân-ı Hümâyûn Defterleri.
- 12 Numaralı Mühimme Defteri. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dîvân-ı Hümâyûn Defterleri.
- 12 Numaralı Mühimme Defteri (978–979/1570–1572) Özet-Transkripsiyon ve İndeks. haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri. 2 Cilt. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996.
- 14 Numaralı Mühimme Defteri. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dîvân-ı Hümâyûn Defterleri.
- 49 Numaralı Mühimme Defteri. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dîvân-ı Hümâyûn Defterleri.
- 53 Numaralı Mühimme Defteri. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dîvân-ı Hümâyûn Defterleri.
- 58 Numaralı Mühimme Defteri. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dîvân-ı Hümâyûn Defterleri.
- 60 Numaralı Mühimme Defteri. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dîvân-ı Hümâyûn Defterleri.
- 62 Numaralı Mühimme Defteri. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dîvân-ı Hümâyûn Defterleri.
- 73 Numaralı Mühimme Defteri. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dîvân-ı Hümâyûn Defterleri.